ERGENLERDE İLİŞKİSEL SALDIRGANLIK İLE UTANÇ VE SUÇLULUK ARASINDAKİ İLİŞKİDE AHLAKİ ÇÖZÜLMENİN ARACI ROLÜ

Ömer Faruk Taşan
181104102

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Psikoloji Anabilim Dalı
Psikoloji (Opsiyon: Gelişim Psikolojisi) Tezli Yüksek Lisans Programı
Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Seda Erzi

İstanbul
T.C Maltepe Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Mart, 2022

ERGENLERDE İLİŞKİSEL SALDIRGANLIK İLE UTANÇ VE SUÇLULUK ARASINDAKİ İLİŞKİDE AHLAKİ ÇÖZÜLMENİN ARACI ROLÜ

Ömer Faruk Taşan
181104102
Orcid: 0000-0003-0594-7108

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Psikoloji Anabilim Dalı
Psikoloji (Opsiyon: Gelişim Psikolojisi) Tezli Yüksek Lisans Programı
Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Seda Erzi

İstanbul
T.C. Maltepe Üniversitesi
Lisans Eğitim Enstitüsü
Mart, 2022

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Bu belge, Yükseköğretim Kurulu tarafından 19.01.2021 tarihli *"Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge"* ile bildirilen 6689 Sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu kapsamında gizlenmiştir.

ETİK İLKE VE KURALLARA UYUM BEYANI

Bu belge, Yükseköğretim Kurulu tarafından 19.01.2021 tarihli *"Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge"* ile bildirilen 6689 Sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu kapsamında gizlenmiştir.

TEŞEKKÜR

Öncelikle, tez çalışmam boyunca benden desteğini esirgemeyen ve tez danışmanlığımı yürüten Dr. Öğr. Üyesi Seda Erzi'ye

Tez savunma komitemde yer alan değerli hocalarım Dr. Öğr. Üyesi Gülçin Karadeniz, Dr. Öğr. Üyesi Nesteren Gazioğlu, Doç. Dr. Melis Seray Özden Yıldırım ve Prof. Dr. Nermin Çelen'e

Eğitim hayatım boyunca üzerimde emeği olan bütün hocalarıma

Babam Ali Taşan, annem Atiye Taşan, ablalarım Sultan, Elif, Nagihan ve Neslihan'a

Yeğenlerim Nisa Nur, Tufan Emir, İbrahim, Ali Aslan ve Hamza'ya

Çok teşekkür ederim.

Ömer Faruk Taşan

Mart, 2022

ÖZ

ERGENLERDE İLİŞKİSEL SALDIRGANLIK İLE UTANÇ VE SUÇLULUK ARASINDAKİ İLİŞKİDE AHLAKİ ÇÖZÜLMENİN ARACI ROLÜ

Ömer Faruk Taşan
Yüksek Lisans Tezi
Psikoloji Anabilim Dalı
Psikoloji (Opsiyon: Gelişim Psikolojisi) Tezli Yüksek Lisans Programı
Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Seda Erzi
Maltepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2022

Saldırgan davranışlar, bireyin hem içinde bulunduğu hem de gelecek yaşantısına yönelik birçok davranışsal ve sosyal uyumsuzluklar ile sonuçlanabilir. Saldırgan davranışların ne olduğu ve ona hangi unsurların etki ettiğinin araştırılması hem bireyin özel yaşantısı hem de kamusal hayat için önem taşımaktadır. Bu bağlamda, araştırmanın amacı; ergenlerin ilişkisel saldırganlık tutumu, utanç ve suçluluk duygulanımları ve ahlaki çözülmenin arasındaki ilişkinin incelenmesidir. Araştırmanın çalışma grubu lisede eğitim ve öğretim gören İstanbul ilinde yaşayan 14 ile 19 yaş aralığındaki 174 öğrenciden oluşmaktadır. Çalışmaya katılan ergenlerden, Kişisel Bilgi ve Veri Formu ve Bilgilendirilmiş Onam Formu, Ergenler İçin Öz bilinçlilik Duygulanımları Testi (TOSCA-A), Arkadaşlık İlişkilerinde İlişkisel Saldırganlık Ölçeği (ARİLSÖ), Ahlaki Çözülme (Moral Disengagement) Ölçeğini doldurmaları istenmiştir. Yapılan analizler neticesinde; ilişkisel saldırganlık ve alt boyutları olan, dışlama, manipülasyon ve dedikodu, ahlaki çözülme ile pozitif yönlü anlamlı bir ilişkiye sahiptir. Yine ilişkisel saldırganlık, utanç dışsallaştırma ile pozitif yönlü anlamlı bir ilişkiye sahipken, utanç ve suçluluk ile bir ilişki bulunamamıştır. Ahlaki çözülmenin, ilişkisel saldırganlık ve utanç dışsallaştırma arasında aracı rolü olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak, ilişkisel saldırganlığın, suçluluk, utanç, utanç dışsallaştırma ve ahlaki çözülmeyi anlamlı bir şekilde açıkladığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Saldırganlık, İlişkisel Saldırganlık, Duygular, Öz Bilinç Duyguları, Utanç, Suçluluk, Ahlaki Çözülme.

ABSTRACT

THE ROL OF A TOOL OF MORAL UNRAVELİNG İN THE RELATİONSHİP AGGRESSİON AND SHAME AND QUİLT İN ADOLESCENT

Ömer Faruk Taşan
Master Thesis
Department of Psychology
Psychology (Option: Developmental Psychology) Programme
Advisor: Asst. Prof. Seda Erzi
Maltepe University, Graduate School, 2022

Aggressive behaviors may result in many behavioral and social incompatibilities for both the individual's current and future life. Investigating what aggressive behavior is and what factors affect it is important for both the private life of the individual and the public life. In this context, the aim of the research is; the aim of this study is to examine the relationship between adolescents' relational aggression, shame and guilt feelings, and moral disengagement. The study group of the research consists of 174 students between the ages of 14 and 19 living in the province of Istanbul, who receive education and training in high school. Adolescents participating in the study were asked to fill out Personal Information and Data Form and Informed Consent Form, Self-Awareness Affects Test for Adolescents (TOSCA-A), Relational Aggression in Friendships Scale (ARILSO), Moral Disengagement Scale. As a result of the analyzes made; Relational aggression and its sub-dimensions, exclusion, manipulation and gossip, have a positive and significant relationship with moral disengagement. Again, while relational aggression had a positive and significant relationship with shame externalization, no relationship was found with shame and guilt. It has been concluded that moral disengagement has a mediator role between relational aggression and shame externalization. Finally, relational aggression was found to significantly explain guilt, shame, shame externalization, and moral disengagement.

Keywords: Aggression, Relationship Aggression, Emotion, Self-Consciousness Emotions, Shame, Guilt.

İÇİNDEKİLER

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI ... ii
ETİK İLKE VE KURALLARA UYUM BEYANI ... iii
TEŞEKKÜR ... iv
ÖZ ... v
ABSTRACT ... vi
İÇİNDEKİLER ... vii
TABLOLAR LİSTESİ ... ix
ŞEKİLLER LİSTESİ ... x
KISALTMALAR ... xi
ÖZGEÇMİŞ ... xii
BÖLÜM 1. GİRİŞ ... 1
1.1 Saldırganlık ... 4
1.2 Saldırganlığa İlişkin Görüşler ... 5
1.2.1 İçgüdüsel Saldırganlık Kuramı ... 5
1.2.2 Engellenme Saldırganlık Kuramı ... 5
1.2.3 Biyolojik Temele Dayanan Kuramlar ... 6
1.2.4 Sosyal Bilgi İşleme Kuramı ... 7
1.2.5 Sosyal Öğrenme Kuramı ... 8
1.3 Saldırganlığın Türleri ... 11
1.3.1 Fiziksel ve Sözel Saldırganlık ... 11
1.3.2 Doğrudan ve Dolaylı Saldırganlık ... 12
1.3.3 Araçsal ve Amaçsal Saldırganlık ... 12
1.3.4 Düşmanca veya Tepkisel Saldırganlık ... 13
1.3.5 İlişkisel Saldırganlık ... 13
1.4 Saldırganlık ve Duygular ... 17
1.5 Duygu ... 18
1.5.1 Öz Bilinç Duyguları ... 20
1.5.2 Öz Bilinç Duygalar ve Temel Duyguların Birbirinden Ayrılan Özellikleri ... 21
1.5.3 Öz Bilinç Duygusu Olarak Utanç ... 22
1.5.4 Öz Bilinç Duygusu Olarak Suçluluk ... 23
1.5.5 Utanç ve Suçluluğa İlişkin Görüşler ... 24
1.5.6 Utanç ve Suçluluğun Benzer ve Farklı Özellikleri ... 26
1.5.7 Öz Bilinç Duyguları ve Saldırganlık ... 28
1.5.8 Utanç ve Suçluluk ve Ahlak İlişkisi ... 29
1.6 Ahlak ... 31
1.6.1 Ahlaka İlişkin Görüşler ... 31
1.6.2 Ahlaki Çözülme ... 34
1.6.3 Albert Bandura Sosyal Bilişsel Kuramı ... 36
1.6.4 Ahlaki Çözülme ve Saldırganlık. ... 40
1.7 İlişkisel Saldırganlık, Utanç ve Suçluluk Duyguları ve Ahlaki Çözülme ile İlgili Yapılan Çalışmalar ... 41
1.8 Amaç ... 44
1.8.1 Hipotezler ... 45
1.8.2 Diğer Araştırma Soruları ... 46
1.9 Tezin Önemi ... 46
BÖLÜM 2. YÖNTEM ... 49
2.1. Evren ve Örneklem ... 49

2.2 Veri Toplama Araçları 49
2.2.1 Kişisel Bilgi ve Veri Formu ve Bilgilendirilmiş Onam Formu 49
2.2.2 Ergenler için Özbilinçlilik Duygulanımları Testi (TOSCA-A) 50
2.2.3 Arkadaşlık İlişkilerinde İlişkisel Saldırganlık Ölçeği (ARİLSÖ) 50
2.3 İşlem 51
BÖLÜM 3. BULGULAR 52
3.1 Ölçeklere İlişkin Betimsel İstatistikler 52
3.2 Yaş ve Cinsiyete İlişkin Betimsel İstatistikler 53
3.3 Cinsiyet Değişkenine İlişkin T-Testi 54
3.4 Değişkenlere İlişkin Korelasyon Analizi 55
3.5 Aracı Rol Analizleri 57
3.5.1. Utanç dışsallaştırma ve ilişkisel saldırganlık arasındaki ilişkide ahlaki çözülmenin aracı rolü 57
3.5.2. Utanç dışsallaştırma ve ilişkisel saldırganlık dışlama arasındaki ilişkide ahlaki çözülmenin aracı rolü 58
3.5.3. Utanç puanı ve ilişkisel saldırganlık dışlama arasındaki ilişkide ahlaki çözülmenin aracı rolü 59
3.5.4. Utanç dışsallaştırma puanı ve ilişkisel saldırganlık dedikodu puanı arasındaki ilişkide ahlaki çözülmenin aracı rolü 60
3.6. Regresyon Analizleri 61
3.6.1 İlişkisel Saldırganlık Toplam Puanını Yordayan Değişkenler 61
3.6.2 İlişkisel Saldırganlık Manipülasyon Puanını Yordayan Değişkenler 62
3.6.3 İlişkisel Saldırganlık Dedikodu Puanını Yordayan Değişkenler 63
3.7 Bulguların Kısa Özeti 63
BÖLÜM 4. TARTIŞMA 65
4.1. Sınırlılıklar ve Öneriler 83
EKLER 85
KAYNAKÇA 101

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. Arkadaşlık İlişkilerinde İlişkisel Saldırganlık, Ergenler İçin Özbilinçlilik Duygulanım Testi ve Ahlaki Çözülme Ölçeğine İlişkin Betimsel İstatistik……...52

Tablo 2. Ergenlerin İlişkisel Saldırganlığının, Utanç, Suçluluk ve Ahlaki Çözülme Bakımından İncelenmesi Araştırmasına Katılan Grubun Yaş Dağılımına İlişkin Betimsel İstatistikleri (N=60)..... 53

Tablo 3. Ergenlerin İlişkisel Saldırganlığının, Utanç, Suçluluk ve Ahlaki Çözülme Bakımından İncelenmesi Araştırmasına Katılan Grubun Cinsiyet Dağılımına İlişkin Betimsel İstatistikleri (N=60) 53

Tablo 4. İlişkisel Saldırganlık Toplam Puan, İlişkisel Saldırganlık Alt Boyutları (Dışlama, Manipülasyon ve Dedikodu), Suçluluk, Utanç, Utanç ve Dışsallaştırma, Ahlaki Çözülme Puanlarının Cinsiyete Göre T-Testi Sonuçları 54

Tablo 5. İlişkisel Saldırganlık Toplam Puan, İlişkisel Saldırganlık Alt Boyutları (Dışlama, Manipülasyon ve Dedikodu), Suçluluk, Utanç, Utanç ve Dışsallaştırma, Ahlaki Çözülme ve Yaş Değişkenlerine İlişkin Korelasyon Tablosu 55

Tablo 6. İlişkisel Saldırganlık Toplam Puanı Yordayıcı Değişkenler 61

Tablo 7. İlişkisel Saldırganlık Manipülasyon Puanını Yordayıcı Değişkenler..... 62

Tablo 8. İlişkisel Saldırganlık Dedikodu Puanını Yordayıcı Değişkenler..... 63

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1 Utanç Dışsallaştırma ve İlişkisel Saldırganlık Arasındaki İlişkide Ahlaki Çözülmenin Aracı Rolü 57

Şekil 2 Utanç Dışsallaştırma ve İlişkisel Saldırganlık Dışlama Arasındaki İlişkide Ahlaki Çözülmenin Aracı Rolü 58

Şekil 3 Utanç ve İlişkisel Saldırganlık Dışlama Arasındaki İlişkide Ahlaki Çözülmenin Aracı Rolü 59

Şekil 4 Utanç Dışsallaştırma ve İlişkisel Saldırganlık Dedikodu Arasındaki İlişkide Ahlaki Çözülmenin Aracı Rolü 60

KISALTMALAR

TOSCA-A **:** Ergenler için Öz bilinçlilik Duygulanımları Testi

ARİLSÖ **:** Arkadaşlık İlişkilerinde İlişkisel Saldırganlık Ölçeği

Akt. **:** Aktaran

Ark. **:** Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler

SPSS **:** Statical Package For The Social Science (Sosyal Bilimler İçin İstatistik Paket Programı)

ÖZGEÇMİŞ

Ömer Faruk Taşan

Psikoloji Anabilim Dalı

Eğitim

	Üniversite, Enstitü, Anabilim/Anasanat Dalı
2021 Y.ls	Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Psikoloji Ana Bilim Dalı
2019 Ls.	Maltepe Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Anabilim Dalı
2018 Ls.	Maltepe Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Psikoloji Anabilim Dalı
2013 Lise	Hacı Hatice Bayraktar Lisesi

Tecrübe

2019	Acı Eşiği Şiir Kitabı Yazarı
2018	Sağlık Bilimleri Üniversitesi Sultan Abdülhamid Han Eğitim ve Araştırma Hastanesi-Staj
2018-2019	Yeni Nesil Türk Edebiyatı Organizasyon Koordinatörü
2018	Yeni Nesil Türk Edebiyatı Kitabı Editörü
2018	Heterodoks Dergisi Yazarı
2017-2019	Masiva Dergisi Editörü ve Yazar

BÖLÜM 1. GİRİŞ

İnsan biyolojik olarak varlığının yanı sıra yaşamını bir kültürün ve toplumun içerisinde devam ettirmektedir. Bu sebeple, bireyin toplumsallığın gövdesinin bir parçası, ürünü ve öznesi haline gelebilmesi, toplumsal hayata katılımıyla mümkündür. Bu yapının sistemi içerisine dahil olması ve yer bulması ile birlikte, dünyada yaşayan diğer canlılardan kendini ayırıcı niteliksel bir özelliği elde etmektedir. Çünkü insan, yaşama gözlerini açtığı ilk anda hiçbir şey bilmeyen bir varlıkken, akıl ve düşünme becerilerini harekete geçirerek, sürekli değişip dönüşen şeylerin içinde kimliğini oluşturmaktadır. Böylece süreç içerisinde biyolojik olarak bir erginliğe erişin yanında zamanla sosyal bir varlık olma statüsüne de ulaşmaktadır (Arslantürk ve Amman, 2009; Dursun, 2012; İçli, 2005). Bir başka ifade ile insan; sosyalizasyon sürecinde ilk olarak bir biyolojik yapıyken, çevresindeki uyaranlar ile girdiği ilişkilerde, sosyal ve toplumsal hayatın bir üyesi, toplumun inşa etmiş ve etmekte olduğu verili normları, değer yargılarını, inançları özümseyerek sosyal bir varlık halini alır (Aziz, 1982). Toplumun, kamusal alana yeni ilave olan kişilerden muhtelif istekleri vardır. Bunlar örneğin yaş, cinsiyet vb. değişkenlere göre toplumun kurallarına uygun hareket etmesidir (Koştaş, 2011). Bu isteklerin karşılanabilmesi bireyin fiziksel hazır oluşu ile sınırlı değildir. Diğerleri ile bir ilişkiye girilmeden, sosyal gruplara dahil olmadan bireyin gelişiminin tamamlandığı söylenemez. Çünkü geniş manada toplumsal roller ve kazanılan kimliğin, dar manada insanın duygusal ve psikolojik tatmininin sağlanması diğer özneler ile girdiğimiz ilişkilerimizin örüntüsünde belirlenmektedir. Başka bir ifade ile yalnızca toplumsal kalkınma değil bireysel ilerleme ve olgunlaşmamızda toplum ile ilişki ağları oluşturmakla mümkündür (Freedman, Sears ve Carlsmith, 1989).

Bireyin kendini gerçekleştirmek, medeniyet inşa etmek, teknolojik ilerlemeler ve düşünce dünyasında sıçramalar yapabilmek için topluma ihtiyacı vardır. Biyolojik olgunlaşmasını tamamlarken bunun yanında toplumun bir üyesi olma ve toplumun öngördüğü kurallar bütünü ile uyum sağlamaktadır. Buradan bakıldığı vakit toplumsallaşma ve toplumun getirmiş olduğu kurallar bireylerin eline verilmiş birtakım senaryolar haline gelmekte ve insanlar bu senaryolara göre toplumun içerisinde rol

almaktadırlar. Bu roller ve kişinin dahil olduğu gruplar ona değer atfetmektedirler. Ve bu yolla kişi bir statü elde etmektedir. (Klima, 1973). İnsan bir taraftan biyolojik olarak gelişen ve büyüyen (Kağıtçıbaşı, 2000) bir taraftan ise diğerleri ile kurduğu ilişkiler ve çift yönlü etkileşim vasıtasıyla insan haline gelmektedir (Berger ve Luckmann, 2008).

Fakat insanlar diğerleri ile kurdukları ilişkileri her zaman sağlıklı örüntüler üzerinden kurgulayamamaktadırlar. Kimi zaman sosyal beceri eksiklikleri, kimi zaman iletişim stratejisi olarak diğerlerini incitici ve zarar verme niyetiyle davranışta bulunabilirler. Ve bu niyetin kendini en açık şekilde ortaya çıkarttığı tutum olumsuz bir sosyal davranış olarak nitelendirilebilecek saldırganlıktır (Öztürk ve Uluşahin, 2014).

Özellikle ergenlik yıllarında ebeveynlerden uzaklaşma ile birlikte ergenin sosyal çevresi giderek önem kazanmaktadır. Ergenlerin sosyal çevreleriyle uyumları, psikolojik sağlıkları, benlik, kimlik oluşumu ve yeni sosyal grubu vasıtası ile öğreneceği yeni davranış modelleri bu dönemde kritik öneme sahiptir (Clasen ve Eicher, 1986; Brown, 2004). Ergen bu dönemde yaşıt grupları ile girdiği ilişkilerde özerk alan, ebeveynlerinden bağımsız karar verme yetisini geliştirmektedir (Hill ve Holmbeck, 1986). Aynı zamanda bu dönem cinselliğin öğrenildiği, yakın temasların kurulduğu bir dönem olması dolayısıyla, sağlıklı yakın ilişkiler kurulması da ergenlerin cinsel gelişimini sağlıklı bir biçimde devam ettirmesi için önemli bir rol oynar (Sullivan, 1953). Ergenlerin grup içi ve grup dışındaki iletişim yeteneklerinin saptanması, akademik başarılarını tayin etmek içinde işlevsel olabilmektedir (Epstein, 1983; Ryan, 2001). Fakat ergenlerin akranları ile tesis ettiği ilişki ve iletişim, her zaman sağlıklı bir ilişki biçimini işaret etmez. Psikolojik gelişimlerini olumsuz bir biçimde etkileyebilecek bir dizi ilişki ağlarına çok sık rastlanacak şekilde dahil olurlar. Etnik ve kültürel ortaklık, hobileri, dinledikleri müzikler ve giyim tarzları gibi kolektif imgeler üzerinden grup aidiyeti hissedebilirler (Brown ve Mounts, 1989). Oluşan bu gruplar, diğer gruplar ile genellikle sağlıksız ve saldırgan bir ilişki ağının oluşmasını sağlar. Aynı zamanda ortak gruplarındaki ilişkileri de yönetebilmek için farklı saldırganlık biçimleri gösterebilirler. Bu saldırganlık kimi zaman görünür bir gruba, kimi zamanda bireye yöneltilebilir (Nansel ve Tonja R, 2001; Klomek ve ark., 2007).

Yapılan araştırmaların birçoğu, saldırgan davranışların bir türü olan fiziksel saldırganlığa odaklanmış olsa da en az onun kadar önemli ve çıktıları bakımından daha

olumsuz sorunlar ortaya çıkaran ilişkisel saldırganlık, literatürde özellikle çıplak gözle ölçülemediğinden ikinci plana atılmıştır. Halbuki toplumsal hayata katılım ile birlikte ve dil gelişimi ile fiziksel saldırganlık uygulama sıklığı saldırgan davranış sergileyenlerde azalmakta ve yerini ilişkisel saldırganlığa bırakmaktadır (Jankauskiene ve ark., 2008; Girard ve ark., 2014). Fiziksel saldırganlık gözle görülür bulgular yoluyla izlenebilirken, ilişkisel saldırganlık daha çok insanların birbirleri arasındaki uyuşmazlık ve anlaşmazlıklar neticesinde ortaya çıkar (Sebance, 2003). İlişkisel saldırganlığın kendini ortaya çıkarttığı davranış biçimi dedikodu yapma ve sosyal dışlama ile gerçekleşir (Casas ve ark., 2006). Saldırgan davranışların toplumca kabul görmeyen bir davranış biçimi olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Yine olumsuz sosyal davranışların, bireyi rahatsız edici duygulanımları ortaya çıkarttığı bilinmektedir (Tangney ve Fischer, 1995; Piers ve Singer, 1953).

Toplumsal ve sosyal düzlemde uygun görülmeyen davranışların sonucunda insan utanç ve suçluluk gibi duygulanımlar yaşayabilir. Bu duygulanımlara sosyal, ahlaki veya öz bilinç duyguları denmektedir (Murris ve Meesters, 2014). Bireyin bu duygulanımları tecrübe etmesi bir diğerinin olması ve kendi benlik temsilinin oluşması ile mümkündür. Suçluluk duygusu durum ve olayı odak noktasına alırken, utanç kişinin kendi benliğinde eksikler bulmaya odaklanmaktadır (Lindsay-Hartz, 1984). Bu sebeple suçluluk utanca göre daha yapıcı etkileri barındırmaktadır. Fakat birey toplumca uygun görülmeyen bir olumsuz sosyal davranış sergilediğinde her zaman olumsuz ya da yaptığı davranışı telafi ettirecek bir duygulanım yaşamamaktadır (Bandura,1991) Örneğin bir kişi arkadaşı hakkında doğruluğu olmayan bir bilgiyi yaydığında yaptığı bu olumsuz sosyal davranışın neticesinde suçluluk duygusu hissetmeyebilir. Bu noktadan hareketle onu rahatsız edecek suçluluk duygusunun ortaya çıkmamasının sebebini bireyin yaşadığı ahlaki çözülme olarak düşünebiliriz.

Albert Bandura (1999) ahlaki çözülmeyi olumsuz sosyal davranışın gerçekleşmesi ile birlikte, bireyin yaşayacağı olumsuz duygu durumunu deneyimlememek adına geliştirdiği bilişsel çarpıklık olarak ifade etmektedir. Kişi toplumun norm ve ilkelerine uygun olmayan bir davranış sergilediğinde ya da kendi mevcut benliği, ideal benliği ile yaptığı davranışın arasında ortaklık bulamadığında çelişkiye düşer. Ve bu çelişki kişinin kendisini kötü hissetmesine neden olmaktadır. Bandura, sosyo bilişsel kuramının ön

gördüğü ahlaki çözülme mekanizmaları ile bu ikilemli durumdan nasıl kişilerin sıyrıldıklarını göstermeyi amaçlamıştır.

Bu bağlamda, bu çalışmanın konusu; ilişkisel saldırganlık, utanç ve suçluluk ilişkisinde ahlaki çözülmenin aracı rolüdür. Çalışmanın bu bölümünde ilişkisel saldırganlığın daha iyi anlaşılması ve birbirleri ile bağlantıları dolayısıyla ilk başta saldırganlık kavramı, saldırganlığa ilişkin kuramsal görüşler sonrasında saldırganlık türleri açıklanmıştır. Sonrasında saldırganlığın türü olan ilişkisel saldırganlık açıklanmış ardından öz bilinç duyguları ve Bandura'nın ahlaki çözülme kavramı literatür kapsamında ele alınmıştır.

1.1 Saldırganlık

İnsan yaşamını olumsuz ve derinden etkileyen saldırganlık için birçok tanım yapılmıştır. Saldırganlık; bir diğer canlıya yöneltilen ve canlıya zarar verme isteği ile yapılan davranışlardır. (Deaux, Dane ve Wrightsman 1993). Lorenz (1970) ise saldırganlığı kendi türüne karşı yapılan her türlü sataşma ve kavga güdüsü olarak ifade etmektedir. Yine herhangi bir nesneye, kendi türü veya başka bir canlıya, kimi zaman kasıtlı, kimi zaman zarar verme niyetinin düşmanca olmadığı her türlü incitici davranış saldırganlığı kapsamaktadır (Boxer ve Tisak, 2005).

Bir başka görüşte ise saldırganlık yaşantının içerisinde ki birtakım engelleri ortadan kaldırmak, öfke duymak ve beklentilere karşı yaşanan hayal kırıklıklarının sonucunda ortaya çıkan ve çoğunlukla karmaşık, ayrıntılı, temelinde bir nesneye veya bir başka canlıya karşı sergilenen, davranış ve tutumları içeren sosyal bir olgu olması olarak tanımlanmaktadır. (Coie, Cillessen, Dodge, Hubbard, Schwartz, Lemerise ve Bateman, 1999; Monks, Palermiti, Ortega ve Costabile, 2011; Bay-Hinitz, 2001).

Saldırganlık ile ilgili birçok çalışma yapılmış ve saldırganlığın ortaya çıkışı yaşamın ilk yıllarından, yetişkinlik dönemine kadar mercek altına alınmıştır. Yine birbirinden farklı saldırganlık kavramsallaştırmaları yapılmış, saldırganlığa sevk eden riskli unsurların üzerinde sıkça durulmuş ve saldırgan davranışları önleyici ve engelleyici birçok metot geliştirilmiştir. Her ne kadar birbirinden farklı tanımlamalar yapılmış olsa da saldırganlık özetle bir canlıya ya da bir nesneye incitici ve zarar verme niyeti taşıyan

özelliklerin tümüdür (Coie ve Dodge, 1998; Dishion, French ve Patterson, 1995; Underwood, Galen ve Paquette, 2001).

Saldırgan davranışların niye ortaya çıktığını, bu davranışları anlamak ve anlamlandırmak için birbirinden farklı nitelik özellikleri taşıyan kuramlar ortaya çıkmıştır. Bu kuramlar içgüdüsel, engelleme, biyolojik temele dayanan, sosyal öğrenme ve sosyal bilgi işleme kuramlarıdır.

1.2 Saldırganlığa İlişkin Görüşler

Çalışmanın bu bölümünde saldırgan davranışların ortaya çıkmasında hangi faktörlerin etkili olduğunu anlamak için saldırganlığa dair ortaya koyulan kuramların kısa özeti yapılacaktır.

1.2.1 İçgüdüsel Saldırganlık Kuramı

İçgüdüsel Saldırganlık Kuram'ı olarak adlandırılan bu kuram kendi içerisinde temel olarak iki görüşü barındırmaktadır. Bunlar psikanalitik ve etolojik görüşlerdir.

Psikanalitik kuramın kurucularından olan Freud'a göre saldırganlık davranışı temel bir içgüdü ve doğuştan getirdiğimiz bir davranıştır ve saldırganlık yaşantının belli döngülerinde dışa atılması gereken bir enerjidir (Öztürk, 2008). Saldırganlığın dışa atılmadığı zamanlarda bu enerjinin yaşantılarımızın ileriki dönemlerinde bir takım yıkıcı etkileri ve davranış bozukluklarına sebep olacağı görüşüne yer verir (Cüceloğlu, 2001).

Etolojik yaklaşımın saldırganlığı ele alış biçimi ise canlıların hangi türü olursa olsun içgüdüsel davranış kalıplarının tüm grup üyelerinde ortak olduğu yönündedir. Lorenz saldırganlık davranışının ortaya çıkışını hayvanların saldırgan davranışları ile insanların saldırgan davranışlarını örtüştürerek anlatmaya çalışmıştır (Hogg ve Vaughan, 2007) Ona göre saldırganlık dış dünyaya karşı bir tepki değildir. İnsanın içinde barınan ve serbest kalmaya çalışan bir enerjidir (Fromm, 1993).

1.2.2 Engellenme Saldırganlık Kuramı

Engelleme Saldırganlık Kuram'ında saldırganlığın ortaya çıkmasının en önemli etkeni davranışın engellenmeye çalışılmasıdır. Engelleme girişimi kişinin ulaşmaya

çalıştığı bir amaca dair gerçekleşirse bireyde saldırganlık davranışını gözlemleme olasılığı artmaktadır (Dollard, Dood, Miller, Mowrer ve Sears, 1939). Engelleme yalnızca kişinin kendi içerisindeki çatışma ve ikircikli durumdan kaynaklanmaz aynı zamanda kişi çevresel etkenler sebebiyle de engellenmeye maruz kalabilir (Goldstein ve Carr, 1981: 53). Psikanalitik yaklaşımın tersine Engelleme Saldırganlık Kuram'ında saldırganlık davranışı içgüdüsel bir etkenden dolayı meydana gelmemektedir. Saldırganlığın temeli bu yaklaşımda dış uyaranlardır (Gerrig ve Zimbardo, 2013).

1.2.3 Biyolojik Temele Dayanan Kuramlar

Biyolojik Temele Dayanan Kuramlar saldırgan davranışların ortaya çıkmasını özellikle birtakım hormonlar, genetik unsurlar, biyolojik işleyiş ve evrimsel gelişime bağlamışlardır.

Hormonlar ile ilgili yapılan çalışmalar kadın ve erkeklerin saldırganlık davranışını sergilemelerindeki farklılıkları açıklamak üzerine yoğunlaşmıştır (Mazur, 2009). Özellikle erkek hayvanların testosteron seviyelerinin yüksekliğinin saldırgan davranışı arttırdığı yönünde bulgular mevcuttur (Björkqvist, 2018). Bu bilginin insanlardaki doğruluğunu araştırmak için yapılan çalışmalarda testosteron seviyesinin saldırganlık davranışı ile güçlü bir ilişkisinin olmadığı ancak zayıf pozitif yönlü bir korelasyonun olduğu bulunmuştur (Archer, 1991; Book, Starzyk ve Quinsey, 2001). Bu durum memeliler için alt basamaklardaki canlılarda güçlü ve pozitifken, evrimsel manada üst basamaklardaki canlılarda zayıf ve pozitif yönlüdür (Björkqvist, 1994).

Björkqvist (2018) erkek ergenlerde testosteron seviyelerinin yüksek olduğu ve yaş ilerledikçe seviyesinin gittikçe düştüğünü söylemiştir. Bu bilgi ile birlikte ergenlik yıllarında saldırganlık davranışının fazla olması durumu araştırmacılar tarafından ilişkilendirilmiştir. Yapılan araştırmalarda örneğin bir spor müsabakasını kazanmak ya da kaybetmek testosteron seviyesini çoğaltıp azaltmaya olanak sağlamaktadır. Bu sebeple testosteron seviyesinin bir diğeri ile rekabet ortamında çatışmacı olduğu söylenebilmektedir (Elias, 1981; Mazur, Booth ve Dabbs, 1992). Çatışmanın temel kaynağı bir yarışı kazanmada karşı cinsin kendisini çekici bulacağı yönündeki varsayımdır. Fakat testosteron ve saldırganlık arasında tek yönlü bir ilişki bulunmamaktadır. Testosteron seviyesi saldırganlığı arttırdığı gibi, saldırganlık davranışı

da testosteron seviyesini etkilemektedir (Miczek, Mirsky, Carey, DeBold ve Raine, 1994).

Cinsiyete dayalı saldırgan davranışları sergileme farklılığına etkili olduğu düşünülen bir diğer hormon ise erkeklerde görülen kortizol hormonudur. Kortizol hormonu stresli bir durumla karşı karşıya kalındığında, duruma karşı nasıl tepki verileceğini etkilemektedir. Bu sebeple erkekler kadınlara göre fiziksel saldırganlığa daha sık başvurma eğilimindedirler. Yine oktitosin hormonu ile saldırganlık davranışı ilişkilendirilmektedir. Vücutta bu hormonun az salınımı saldırganlık davranışını arttırabilmektedir (LaPrariri e, Schechter, Robinson ve Brenn, 2011).

Biyolojik Temele Dayanan Kuram'da saldırganlığın ortaya çıkışındaki diğer etken unsurlar genetik ve evrimsel gelişimimizdir. Özellikle erkek ve kadınların germ hücresindeki farklılık saldırgan ve rekabetçi bir ortama olanak sağlamaktadır. Kadınlar germ hücrelerindeki enerjiyi yumurtalarına harcarken erkekler için harcanan bu enerji daha düşüktür. Bu sebeple kadınlar soyun devamlılığı için kendilerine eş seçmede daha ayrıntılı ve seçici davranırken, erkekler kadınlara kendini gösterme çabasına girmekte ve dolayısıyla bu rekabetçi ortam çatışmayı beraberinde getirmektedir (Trivers, 1972). Bu durumdan doğan rekabet daha çok ergen diyebileceğimiz görece genç erkeklerde görülmektedir (Archer, Holloway ve McLoughlin,1995). Bu bilgiye ek olarak evrimsel görüşü savunanlar kendilerine eş bulma çabasına giren erkeklerin diğerleri ile rekabetten başarılı çıkabilmeleri için fiziksel bir güce ihtiyacı oldukları ve karşısındaki ile eş bulabilmek için kavga ettiği yönündedir. Dolayısıyla tarihsel bağlamdaki bu aktarım yıllar boyu süren bir genetik aktarıma dönüşmüş ve günümüzde erkeklerin kadınlara oranla neden daha fazla fiziksel saldırganlığa başvurduğunu açıklamaktadır (Fine, 2011). Yine merkezi sinir sistemimizin saldırganlık davranışını etkilediği yönünde görüşler dile getirilmektedir. Ve son olarak endokrin hormonun düzensizliği saldırganlık davranışını tetiklediği yönünde görüşler mevcuttur (Güleç, 2002).

1.2.4 Sosyal Bilgi İşleme Kuramı

Sosyal Bilgi İşleme Kuram'ına göre kişi yaşantısının ilk yıllarından bu yana belli tip şemalara maruz kalmaktadır. Bu verili senaryolar bireyin karşılaştıkları durumlarda nasıl davranmaları gerektiği hususunda etkin bir rol oynar. Bu şemalar temel olarak

çevresel, yapısal ve sosyal yaşantılarımızda ki problemleri kapsamaktadır. Bu sebeple kişi saldırgan davranışları bir diğerine karşı zarar vermek amacıyla yapabileceği gibi kendini koruma dürtüsüyle de gerçekleştirebilir (Pakaskahti, 2000).

Saldırgan davranışların öğrenildiği yer çevresel etmenler bakımından ilk olarak ailedir. Fakat çocuk büyüyüp ergenlik yıllarına doğru ilerledikçe, dahil olduğu sosyal ortamlar ve alınacak rol modeller çeşitlenmektedir. Bu sebeple ergenler için yeni şemaların ve verili senaryoların öğrenildiği çevre akran gruplarıdır. Saldırgan davranış tutumları düşük seviyelerde olan ailelerin çocuklarının, saldırganlık davranışından yüksek puan almaları da yukarıdaki bilgiler ile örtüşmektedir (Bandura, 1978).

Rol model almada önemli unsurlardan biri ise yaştır. Kişiler kendilerine yakın yaştaki kişileri rol model olarak seçmektedirler. Yine statü rol model almanın bir diğer önemli etkenidir. (Korkmaz, 2014). Bu sebeple ergenler artık rol model seçimi yaparken kendisinden yaşça büyük kişileri değil akran gruplarını örnek almaktadır. Rol model almada statünün önemi ile birlikte özellikle ergenlik yıllarında sosyal gruplarda statü elde etmek amacı ile kullanılan saldırganlık, ergenlerde uygulanabilir bir iletişim stratejisi haline gelmektedir (Duncan, Owen-Smith, 2006).

Sosyal bilişsel kurama göre saldırganlık davranışının öğrenilmesinde, saldırgan davranışı öğrenenin bilişsel yetenekleri ve içinde bulunduğu sosyal, toplumsal, çevresel etmenlerin önemi büyüktür. Saldırganlık davranışını sergileyen bireyler, saldırganlığa ilişkin davranış kalıplarını öncelikle içinde bulunduğu çevresel faktörlerden edinmekte ardından edinilen bilgiler bellekte şemalara dönüşmektedir. Öğrenilen ve şemaya dönüşen bu bilgiler belli tip bir durumla karşı karşıya kalındığında kullanılmak üzere bellekten dışarıya çıkartılmaktadır. Bu sebeple saldırgan davranışlar bilişsel işleyişin bir parçası halini almaktadır (Şahin, 2007).

1.2.5 Sosyal Öğrenme Kuramı

Sosyal Öğrenme Kuram'ı görüşünü benimseyen araştırmacılar saldırganlık davranışının biyolojik süreçlerden ve insanın içinde barındırmış olduğu içgüdülerden kaynaklandığı görüşüne karşı çıkmıştır. İnsan saldırganlık davranışını biyolojik süreçler ve içsel istekler doğrultusunda gerçekleştirmemektedir.

Bu kurama göre saldırganlık davranışı okuma ve yazma gibi öğrenilebilirdir. Geçmiş yaşantıların deneyimlerinin saldırganlık davranışını ortaya çıkarttığı ve çevresel sebeplerden ötürü bu davranışın pekiştirilerek devam ettiği görüşü hakimdir. Yaşanılan sosyal ortam saldırganlık davranışının yapılmasına yönelik birtakım teşvik edici işaretler taşıyorsa kişi saldırganlık davranışını gerçekleştirmekten çekinmeyecektir (Çelik, 2006; Hogg ve Vaughan, 2007). Çünkü çocuk çevresinde beliren rol modelleri, sosyalizasyon sürecinde gördüğü işaretleri uygulamaktadır (Cüceloğlu, 2011).

Bandura, sosyal öğrenme teorisinin doğruluğunu test etmek amacıyla 1961 ve 1963 yıllarında Bobo Doll (Bobo Bebek) ismini verdiği iki farklı deney yapmıştır. Deneyde yetişkin bir birey Türkçede hacıyatmaz olarak bilinen bir bebek figürüne saldırgan davranışlar sergilemiş ve bu davranışı neticesinde ya cezalandırılmış ya da ödüllendirilmiştir. Yetişkin kişi saldırgan davranış sergilerken bu durum çocuklara izletilmiştir. Birçok senaryodan oluşan bu deneyin en öne çıkan amacı ise saldırgan davranışı sergileyen yetişkin bireyin ödüllendirildiği veya cezalandırıldığı durumlarda çocukların davranışlarının nasıl değişeceğidir. Bu deneyle birlikte insanın öğrenmesinin yalnızca edimsel koşullanma ile değil aynı zamanda izleyici olarak da öğrenebildiğidir (McLeod, 2014).

Bandura'nın 1961 yılında yapmış olduğu ilk deneyde iki cinsiyetten de 36 kişilik toplamda 72 çocuk bulunmaktadır. Her grup 24 kişiden karma cinsiyete sahiptir. Birinci grup saldırgan modelde, ikinci grup saldırgan olmayan modelde, son grup ise kontrol grubudur. Deney bir oyun odası olarak tasarlanmıştır. Çocuğun ve yetişkinin, odanın iki ucunda yalnızca kendilerinin kullanabileceği materyaller vardır. Deneyi uygulayan kişi oyun odasını terk etmeden önce yetişkine ait materyallerle yalnızca yetişkinlerin oynayabileceği yörüngesini çocuğa söylemiştir. Ulaşılmak istenen bilgilerin ilki fiziksel saldırganlık (tekme, tokat), ikinci ölçülmek istenen sözlü saldırganlık, Üçüncü ölçüm yetişkinin Bobo bebeğe vurduğu tokmak dışında hangi saldırganlık türünün gerçekleştirileceği ve son olarak çocukların saldırgan davranışları sergilemede rol model almanın etkisinin ne olduğudur (Bandura, Ross ve Ross 1961).

Saldırgan davranışların sergilendiği grupta yetişkin birey hacıyatmaz bir başka ifade ile Bobo bebeği ile oynamaya başlar. Deneyin ilerleyen aşamalarında yetişkin Bobo bebeğe karşı agresif davranışlar sergiler ve yetişkin birey Bobo bebeğe hem sözlü olarak

‘tekme at’, ‘vur ona’ gibi ifadeler kullanırken aynı zamanda fiziksel olarak yumruk ve tokmak benzeri materyaller ile hacıyatmaza vurur. Tahmini olarak 10 dakikalık bir süre sonra deneyi uygulayan kişi odaya geri döner ve Bobo bebeğe agresif tutum içinde olan yetişkine aldırış etmeden çocuğu oyun odasından dışarı çıkartır. Deneyin diğer aşamasında ise deneyi uygulayan kişi ile çocuk oyuncaklarla dolu olan bir başka odaya alınır ve çocuğun oyuncaklar ile oynamasına izin verilir. 2 dakika sonra oyuncaklarla oynayamayacağı ifade edilir ve geri kalan sürenin diğer çocukların oynama hakkı olduğu söylenir. Ardından çocuğun 20 dakikalık davranışları deneyi uygulayan kişi tarafından gözlemlenmiştir (Bandura, Ross ve Ross 1961).

1963 yılında yapılan ikinci deneyde ilk yapılan deneyle yaklaşık aynı işleme sahiptir. 2.5 ve 6 yaş aralığındaki yaş grubu deneyin katılımcı grubunu temsil etmektedir. Deneyde otuz ikişer gruptan oluşan 4 ayrı grup olmak üzere 1 kontrol grubu vardır. Bu deneyde ise Bobo bebeğe agresif davranışlar sergileyen birtakım figürler izletilmiştir. Birinci grup canlı bir modelin, ikinci grup bir filmin akışında Bobo bebeğe saldırgan davranışlar sergileyen, üçüncü grup ise Bobo bebeğe agresif tutumlar sergileyen bir kediyi izlemiştir. Saldırgan davranış sergileyen yetişkinlerin ‘bir daha yapma’ uyarısı ve ardından şekerle ödüllendirildiği senaryolar deneyin içinde mevcuttur (Bandura, Ross ve Ross 1961)

Bandura’nın yapmış olduğu deneylerin sonucu şöyledir. Birinci deneyde Bandura, saldırgan modele maruz kalan çocukların, saldırgan tutuma maruz kalmayan çocuklardan daha fazla fiziksel saldırganlığa ve sözel saldırganlığa katıldıklarını bulmuştur. Yine erkek çocukların, kız çocuklarına oranla daha fazla fiziksel saldırganlığa başvurduklarını ölçümlemiştir. Deneyin ikincisinde ise saldırgan davranışları öğrenme ve sergilemede ceza ve ödüllendirmelerin ve saldırgan davranışı izlemenin saldırgan davranış sergilemedeki ilişkisine bakılmıştır. Bu deneyle birlikte 1961 yılında yapılan deneyle yakınlık içiren bilgilere ulaşılmıştır. Deneyin sonucunda ise saldırgan davranış modelini izleyen grupların, izlemeyen gruba kıyasla daha fazla (iki kat) saldırganlık davranışını sergilediği ölçümlenmiştir (Bandura, Ross ve Ross 1961).

Bu kurama göre insanlar davranışlarını, yakın çevresindekilerin bir duruma karşı sergilediği davranışlar ile belirlediği yönündedir (Bandura, 1973). Ve bu davranışsal tutumları, yalnızca olumsuz sosyal davranışlar (saldırganlık vb.) için değil aynı zamanda

olumlu sosyal davranışlar içinde geçerlidir. Saldırgan davranışlarda belirleyici olan sosyal ortam ilk olarak aile ikin, ergenlik yıllarında çocuğun yeni gruplara dahil olmasıyla çevresel etkiler genişlemektedir. Bandura (1978) ailelerinden daha fazla saldırganlık tutumu sergileyen kişilerin, bu tutumları ergenlerin akranları ile kurduğu kişiler arası etkileşime bağlamıştır. Saldırgan davranış sergileyen çocukların, saldırgan davranış sergileyen akranları ile arkadaşlık yapma olasılığı sosyal öğrenme kuramına göre artmaktadır (Werner ve Crick, 2004)

Özetle sosyal öğrenme kuramına göre insanlar davranışları gözlemleyerek ve taklit ederek öğrenmektedirler. Buna ek olarak herhangi bir davranışın ödüllendirildiği ve cezalandırıldığı durumlarda da bireyler diğer insanların ödül ve ceza aldıkları davranışları gözlemleyerek kendi davranışlarını bu düzlem üzerinden sergileyebilmektedirler.

1.3 Saldırganlığın Türleri

İlk yapılan çalışmalar saldırganlık davranışının fiziksel boyutuna eğilmiş ve saldırganlığı fiziksel boyutta gerçekleşen eylemler odağında incelemiştir. Saldırganlığın fiziksel boyutta ele alınışı bir nesneye veya bir kişiye karşı tekme atma, tokat vurma, ittirme ve benzeri davranışlar sergilemektir (Dodge, 1980; Fagot ve Hagan, 1985; Snyder ve Patterson,1986; Cairns, Neckerman, Ferguson ve Gariepy, 1989; Hinshaw, 1992; Huesmann, Guerra, Zelli ve Miller, 1992; Ladd ve Profilet 1996; Arsenio ve Lover, 1997; Ladd ve Burgess, 1999; Pellegrini ve Bartini, 2000).

Bu çalışmalar sonrası saldırganlığın başka boyutları olduğu anlaşılmış ve çalışmaların bu türleri de mercek altına aldığı görülmüştür. Saldırganlığın türlerinde olumsuz yüz ifadesinden dışlamaya kadar geniş bir yelpaze vardır (Archer, 2001). Saldırganlık türlerini fiziksel veya sözel, doğrudan veya dolaylı, araçsal veya düşmanca, amaca yönelik veya tepkisel ve ilişkisel saldırganlık olmak üzere beş ana başlık altında toplayabiliriz.

1.3.1 Fiziksel ve Sözel Saldırganlık

Fiziksel saldırganlıkta bireyin niyeti bir başkasına zarar vermek amacıyla, bilinçli olarak yapılan eylem olarak ifade edilebilir. Fiziksel saldırganlığın içinde barındırdığı ve dışa vurumu olan hareket dizilimi; vurma, itme veya bir diğerinin sahip olduğu herhangi

bir nesneye zarar verme girişimidir (Berk, 2012). Saldırganlığın fiziksel boyutta gerçekleştiği yaş grubu nispeten çocukluk dönemleridir. Dil ve sosyal becerilerin gelişimi ile birlikte bireyin fiziksel saldırganlığa başvurma sıklığının düştüğünü söylemek mümkündür (Girard ve ark., 2014). Dil ve sosyal becerilerin gelişimi ile birlikte kişi sözel saldırganlığı fiziksel saldırganlığa tercih etmeye başlar. Sözel saldırganlıkta da fiziksel saldırganlıkta olduğu gibi niyet karşısındakini incitmeye dayalıdır. Fakat itme, vurma gibi fiziksel saldırganlığın çıktılarının görülmesi beklenmemektedir. Bu saldırganlık türünde daha çok dil merkeze alınır. Küfür, hakaret ve alay etme gibi sözel ifadeler ile saldırganlık gerçekleşir (Berk, 2012; Onukwufor 2013). Yapılan birçok çalışma sözel ve fiziksel saldırganlığın bir arada kullanılabileceğine işaret eder (Arı ve Yaban, 2014; Keiley, Keller ve El-Sheikh, 2009).

1.3.2 Doğrudan ve Dolaylı Saldırganlık

Doğrudan ve dolaylı saldırganlık ise saldırganlık davranışını ya muhatap ile yüz yüze iken ya da hakkında söylentiler çıkartma olarak ifade edilebilir. Doğrudan gerçekleşen saldırganlık mağdur ile karşı karşıyayken fiziksel veya sözel olarak kurbanı incitmeye dayalı davranışlardır (Berkowitz, 1993; Green, Richardson ve Lago, 1996, s. 81; Lundh ve diğ., 2014, s. 44). Dolaylı saldırganlıkta ise kişinin saldırgan davranışı dedikodu, gerçekliği olmayan birtakım söylentiler yayma ve kişinin dışarıdan görünümünü eleştirme ve alay etme biçimde gerçekleşmektedir (Lundh ve diğ., 2014, Vaillancourt, 2013).

1.3.3 Araçsal ve Amaçsal Saldırganlık

Araçsal saldırganlık kişinin bir diğerine zarar verme niyeti olmasa da belli başlı elde edeceği kazanımlar, ödüller ve avantajlar sebebi ile herhangi bir düşman tehdidine ya da kışkırtmaya maruz kalmadan gerçekleştirdiği eylemdir. Doğrudan saldırganlık planlı bir biçimde ortaya çıkmaz fakat araçsal saldırganlıkta bir plan söz konusudur (Akt; Baş, 2010). Amaca yönelik saldırganlık biçiminde ise saldırganlık planlı ve kasıtlı olarak ulaşılmak istenen amaca bir köprü görevi üstlenmektedir. Bu saldırganlık biçiminde sosyal çevreden alınan işaretler yoluyla bilerek ve isteyerek saldırganlık uygulanır. Bu saldırganlık biçiminde herhangi bir tehdit söz konusu değildir (Dodge & Coie, 1987).

1.3.4 Düşmanca veya Tepkisel Saldırganlık

Düşmanca saldırganlık ise araçsal saldırganlığın tersine kişi yapmış olduğu eylemde herhangi bir avantaj sağlamasa da içgüdüsel ve dürtüsel olarak saldırganlık davranışını gerçekleştirir (Akt; Baş, 2010). Tepkisel saldırganlıkta algılanan bir tehdit söz konusudur. Tepkisel saldırganlık herhangi bir engelleme ve provokasyona karşı gösterilen öfkeli bir tepkidir (Dodge & Coie, 1987; Deptula & Cohen, 2004).

1.3.5 İlişkisel Saldırganlık

Olumsuz bir sosyal davranış olan saldırganlık, bireyin gelecek yaşantısında çok sayıda davranış ve sosyal uyum problemleri ortaya çıkartabilir. Çıktıları gözle deneyimlenebilen fiziksel saldırganlık kadar olumsuz etkilere sahip olan ilişkisel saldırganlık, somut çıktıları olmaması ve çıplak gözle gözlemlenememesi sebebiyle araştırmalarda arka plana itilmiştir.

İlişkisel saldırganlık veya bir diğer adıyla alternatif saldırganlık (Rachel, 2002), bireylerin sosyal statüsüne, diğerleriyle kurduğu ilişkiye zarar vermek için yapılan bir saldırganlık türüdür (McGrath ve Mary Zabolio, 2006). Pek çok yaş grubunda ve farklı bağlamlarda kullanılan ilişkisel saldırganlık, bilhassa ergenler arasında en sık başvurulan ve en popüler olan saldırganlık biçimidir. İlişkisel saldırganlık öncelikle psikolog Nicki R. Crick'in araştırmalarının sonrasında özellikle kadınlar arasında incelenmiş ve değerlendirilmiştir (Marion K, 2003).

Saldırganlığın biçimlerinden biri olarak ortaya çıkan ilişkisel saldırganlık, saldırganlığa maruz kalan mağdurların diğerleri ile kurmuş olduğu ilişkileri bozmak için uygulanmaktadır (Turner, 2007). Bu saldırganlık türüne başvuran kişiler, saldırgan davranışlarını çok geçmeden kurguladıkları ilişkilerin devamlılığını sağlayan bir olgu veya bir ilişki stratejisi olarak görmektedirler. İlişkisel saldırganlık biçimini kurgulanan ilişkilerin bir parçası olarak görmek ve bu davranışı normalleştirme girişimi kişiyi içinde bulunduğu durumu anlamlandırmasında birtakım güçlüklere itmektedir. İlişkisel saldırganlık biçimi kısa süreli olarak bireye ilişkilerinde avantajlar sağlasa da buradan elde edilen kazanç ileriki aşamalarda tersine bir süreç işleyerek yalnızlık, psikolojik ve sosyal uyumsuzluklar yaşamalarına zemin hazırlayacaktır. Ayrıca ilişkisel saldırganlık

stratejisine başvuran kişiler diğerleri ile girdikleri ilişkilerde güvensizlik duygusu hissetmektedirler. Dolayısıyla başkaları ile girdikleri ilişkileri geliştirmek, konumunu korumak ve ilişkilerinde karşı tarafa kendini olduğundan daha fazla güçlü göstermek için fonksiyonel olmayan ve amacı doğrultusunda manipüle etmeye çalıştığı kişi veya kişilerin diğerleri ile ilişkilerini bozan, statüsünü değersizleştiren metodalar uygulamaktadırlar (Crick ve Grotpeter,1995:711).

Bir grupta yahut kişiler arası ilişkilerde, güç dengesini korumak veya avantajlı konuma geçmek için mücadeleye giriştikleri kişilere yönelik ilişkilerini bozan, statüsünü zedelemeye yönelik birtakım yöntemler geliştirir. Bazen dışlama bazen o kişiye karşı soğuk ve mesafeli davranarak bazen de o kişi hakkında gerçekliği olmayan/asparagas söylentiler çıkartırlar. Bu yolla grup ve kişiler arası ilişkilerde güç odağı haline gelmek isterler (Duncan, Owen-Smith, 2006). Daniel Olweus (1991) ilişkisel saldırganlığın tanımını zorbalık davranışının bir alt boyutu olarak yapmıştır. Zorbalık kısaca zorba ve mağdur arasında gelişen her türlü psikolojik ve fiziksel güce, fiziksel veya psikolojik şiddeti kapsayan edimleri içermektedir. Sözel, fiziksel veya psikolojik şiddetin tümü zorbalığı içine almaktadır. İlişkisel saldırganlıkta ilişkiler ve sosyal statüler bilinçli bir biçimde manipüle edilir ve bir başkasına zarar vermeyi amaçlamaktadır (Steinberg ve ark., 2001). Dolaylı veya doğrudan bir başkasına zarar vermeyi amaçlayan ilişkisel saldırganlık, dolaylı ve doğrudan saldırganlık biçimlerinden farklı özellikler barındırmaktadır. İlişkisel saldırganlıkta saldırganlık biçimi bilinçli ve hedefe yönelik olabildiği gibi öfkeye yönelik ve algılanan her türlü tehdide karşıda olabilir. Karşıdakini düşmanca görmek ile planlı olan saldırganlık biçimide birbirinden yapılış biçimi ile ayrılmaktadır. İlişkisel saldırganlık genellikle ergenler ve çocuklar arasında incelenmektedir (Murray-Close ve ark., 2009). Hedefe yönelik saldırganlık biçimi kasıt ve plan barındırırken, karşıdakine düşmanca atıf yapma biçimindeki saldırganlık daha çok dürtüseldir (Steinberg, 2008).

İlişkisel saldırganlığın kendi gösterme biçimi genellikle bir diğerini sosyal grup ile sosyal aktivitelerden dışlama, dikkati dağıtma, arkadaşlığı bitirme ya da bir başkasının sosyal statüsünü zedeleme, onun hakkında dedikodu yapma ve aşağılamadır (Steinberg, 2008). Teknolojinin gelişim göstermesi ile birlikte özellikle telefon ve internetin yaygınlaşması ilişkisel saldırganlık çalışmalarının odağını siber zorbalığa yöneltmiştir.

Buna ek olarak, 19 Kasım 2019 yılında ortaya çıkan ve 2020 yılının ortalarında pandemi ilan edilmesine sebep olan Covid-19, internet ve medya gibi araçların kullanımını arttırmıştır (Bilgiz ve Peker, 2020). Türkiye İstatistik Kurumunun yayınlamış olduğu verilere göre, pandemi başlamadan önce evlerde internet kullanım oranın %90,7 pandemi sonrası ise %92 olduğu, 16-74 yaş grubunun pandemi öncesi internet kullanım oranın %79, pandemi sonrası %82,6 ve son olarak erkek cinsiyetinin %87,7, kadın cinsiyetinin ise %77,5 oranına sahip olduğu görülmüştür. Gözle görülen bu artışlar, siber zorbalık davranışını araştırmaların önemli bir odak noktası haline getirmiştir (Bilgiz ve Peker, 2020). Yapılan birçok çalışma, ergenlerin yarısına yakının zorbalığa uğradığını göstermektedir (Nansel ve Tonja R, 2001). Zorbalık en fazla ortaokul düzeyinde görülmektedir (Jankauskiene ve ark., 2008) ve en sık başvurulan zorbalık yöntemi ilişkisel saldırganlıktır (Valeckiene, 2005).

Sosyal gruplarda popülerlik, ilişkisel saldırganlığın önemli etkenlerinden biridir. Çünkü bir gruptaki popülerlik, gruptaki dengeler ve güç dinamikleri ile yakınlık göstermektedir (Bukowski, Sippola ve Newcomb, 2000). Yapılan çalışmalarda ergenlerde ilişkisel saldırganlık uygulayabilecek farklı katılımcı rolleri tespit edilmiştir. Bunlar agresif, çekingen ve geri çekilmiş rollere sahip olanlardır. Agresif olan ergenler genellikle kavga eder ve zorbalık eylemi uygularlar. Antisosyal kişilik özelliğine sahiptirler. Çekingen tipteki ergenler içe dönük, utanma eğilimli ve genellikle kurban-mağdur ilişkisinde mağdur olan taraftadırlar. Son olarak geri çekilmiş ergen tipinde olanlar arkadaşlık kurmakta oldukça çekingen ve zorluk yaşayanlardır. (Bierman, Wargo, 1995, Coie, vd. 1998, Cornad ve Turner, 1995, Hopf, 1996, Hymel, Bowker, Woody, 1993, Parkhurst, Asher, 1992)

İlişkisel saldırganlığa başvurulmasının başat sebeplerinden biri bir grubun diğer bir guruba karşı statüsünü korumak, güçlendirmek ve geliştirmek iken aynı zamanda grup içerisindeki özel ilişkilerini, konumunu korumak ve devam ettirmektir. İlişkisel saldırganlık işlevselliğini uygulandığında uygulayan kişiyi avantajlı konuma geçirmesi sebebi ile sıkça uygulanmaktadır. Kurban ve zorbaların ortak özellikleri dışlanmış bir grubun üyesi olmasıdır. Kendi grubu ve grubunun benzer özelliklerine sahip dış gruplara zorbalık yapma eğilimi oldukça fazla görülmektedir. Aynı zamanda grup içindeki dinamiklerde konumunu garanti altına almak için ilişkisel saldırganlığa başvurma

yöntemi uygulanır (Ojala ve Nesdale, 2004) Popüler olmayan biri grup içinde popülerliğini gittikçe arttırmaya başladığında diğerleri tarafından küçümsenir, hakkında dedikodu yayılmaya başlar (Merten, 1997) Ayrıca popülerlik sağlanılmasında ilişkisel saldırganlık beceresinin etkisi dikkat çekicidir. İlişkisel saldırganlık uygulama yolunu seçecek kişi grubun isteklerini belirleme, insanların tepkilerini ölçme ve davranışlarını bu bağlamda düzenlenmesi yetisine sahip olmalıdır (Rose,2004, Steinberg, 2008).

İlişkisel saldırganlıkta roller mağdur-kurban, zorba, izleyici ve bekçiler olarak dört ana başlık altında toplanabilir. Kurbanlar genellikle popüler olmayan ergenleri kapsamaktadır. Endişeli, çekingen, yeni arkadaşlık kurma ve bir gruba dahil olma yeteneklerinden yoksundur (Rubin, LeMare ve Lollis, 1990). İtaatkâr bir rol üstelenirler. Sosyal becerileri yeterli seviyede gelişmemiştir. Kendilerine güvenleri yoktur. Genel itibari ile sosyoekonomik düzeyi düşük gelirli gruba dahildirler. Problem çözme ve duygu düzenleme yetileri istenilen seviyede gelişmemiştir (Salmivalli, ve ark., 1996, Boulton ve Smith, 1994). Zorba olanlar ise kurban olanların aksine sosyal beceri bakımından yüksek kategoride yer almaktadırlar. Bu sebeple ilişkisel saldırganlığı sosyal olarak amaçlarının gerçekleşmesi adına araçsal bir biçimde kullanma girişiminde bulunurlar. Aynı zamanda zorba mağdurları da bulunmaktadır. Psikolojik ve uyumsallık söz konusu olduğunda diğer grup kıyaslarında en kötü sonuçları zorba mağdurları alır. Zorba mağdurlar ilişkisel saldırganlıkta pekiştirici olmayı seçerler (Hazler, 2009, Nansel ve Tonja, 2001). Bekçiler saldırganlığı savunanlar, kurbanı savunanlar ve dışardakiler olmak üzere üç gruba ayrılmaktadırlar. Arkadaş gruplarının belki de en popüler olanı bu gruptur. Kendileri gibi mağdur savunucularla arkadaş olmayı tercih ederler. Sorumluluk bakımından yüksek seviyeyi temsil etmektedirler. Öz yeterlilikleri de aynı oranda gelişmiştir (Salmivalli ve ark., 1996; Gini, Pozzoli ve Hauser, 2011). Dışardakiler ise gerilimli ortamlara girmeyi sevmez ve mümkün olduğu ölçüde bu tür ortamlardan uzak dururlar. Zorba ve mağdur ilişkisinde konumlarını genellikle kendilerine yakın hissettiği tarafta tutacaklardır (Chaux, 2005, Salmivalli ve ark., 1996).

İlişkisel saldırganlıkta mağdur olmanın belli başlı olumsuz sonuçları vardır. Bunlar düşük benlik saygısı, depresyon, okulda düşük akademik başarı, sosyal becerilerin yeterli oranda gelişmemesi ve davranış problemleridir. Bu tür sorunlar bireyin yetişkinlikte de peşini bırakmamaktadır. Kimi ergenler bireysel farklılıklarından ötürü

ilişkisel saldırganlığın olumsuz sonuçlarına dirençli olsalar da sosyal ortamlarından alabilecekleri destekler ile olumsuz etkileri en aza indirgeyebilir. İyi bir arkadaş grubu, birincil yakınlık derecesindekilerin desteği olumsuz etkileri çözmede yardımcı olacaktır (Morison, Masten, 1991; Parker, Asher, 1987; Wentzel, 2003; Patterson, Stoolmiller, 1991).

1.4 Saldırganlık ve Duygular

Saldırgan davranışların sergilenmesinde göz ardı edilmeyecek önemli hususlardan biri ise duygulardır. Çünkü duygular erken çocukluk yıllarımızdan başlayan ve yetişkinlik yıllarımızı da kapsayacak şekilde, kişinin içinde bulunduğu toplumsal hayatı, onun öngördüğü kuralları ve işaretleri anlama ve anlamlandırmada bizlere ip uçları veren bir çatı görevi görmektedir (Eisenberg, Spinrad ve Smith, 2004). Örneğin bireyin bir amaca dair engellenmesi onda kızgınlık hissi uyandırabilir. Kızgınlık hissini daha sonra canlı veya cansız nesnelere yönlendirerek saldırganlık davranışını ortaya çıkartabilmektedir (Cüceloğlu, 1994).

Saldırganlık ve duygu ilişkisinin ele alındığı klasik saldırganlık teorisi, özellikle hayatımızda yaşadığımız birtakım duygusal durumların saldırganlık davranışının sergilenmesinde en önemli tetikleyici unsur olduğunu söylemektedir. Öfke duygusu, bireyin beklentilerini karşılayamamasından doğan hayal kırıklıkları ve karşılaşılan duruma karşı duyulan heyecan duygusu vb. duygu durumları saldırganlık davranışını başlatabilir (Loeber ve Hay, 1997).

Özellikle öfke duygusu ile yapılan araştırmalar saldırgan davranışın ortaya çıkmasında duyguların önemi vurgulamaktadır (Furlong ve Smith, 1994; Brezina, Piquero, ve Mazerolle, 2001). Bir şeyden yoksun bırakılma, istek ve beklentilerin karşılanamaması, amaca dair engelleme veya kısıtlama olumsuz duyguları ortaya çıkartmakta ve neticesinde saldırgan davranışları meydana getirmektedir (Budak, 2000; Soykan, 2003). Her ne kadar saldırgan davranışların oluşumunda duyguların etkisi varsa da aynı zamanda saldırgan davranışlarda insanlarda duyguları ortaya çıkartabilmektedir. Saldırgan davranışların sonucunda kişide öfke ve korku benzeri duygular ortaya çıkabilmektedir (Köknel, 2006).

Hem saldırgan davranışların kişide olumsuz duygular hem de olumsuz duyguların kişiyi saldırgan davranışlara itmesi sebebi ile saldırgan davranışlar ve duyguların ilişkisini incelemek önem arz etmektedir. Bu sebeple çalışmanın bu bölümünde duygular ve öz bilinç duyguları açıklanmıştır

1.5 Duygu

Duygu insanın düşünce ve davranışlarını anlamak ve anlamlandırmak için ve insanların onları nasıl organize ettiklerine dair bize ipuçları vermesi açısından hayatımızda oldukça önemli bir role sahiptir.

Duygu en kaba tabiri ile bir histir. Hissettiklerimiz neticesinde beliren imgelemler, edimlerimizde ve düşüncelerimizde ki psikolojik ve biyolojik birtakım hareketlerdir (Golemam,1996). Başlangıçta duygu ayrışmamış vaziyettedir. Bebeklik yıllarımızda duygularımız organizmamızın canlılığını sürdürebilmesi için vardır. Duygular; bu dönemde muhatap olunan bazı uyaranların canlılığın korunması açısından gerekli ya da gereksiz olduğuna dair ayrım rolünü üstlenirler. Bu ayrım beraberinde seçiciliği dolayısıyla da değerlendirme yetisini geliştirir. İlk yıllarda değerlendirme yani muhakeme yeteneği duygular yolu ile yapılır ve gelişir (Passons,1975).

Duygular insan hayatında temel olarak iki ana görev üstlenirler. Bu görevlerin ilki insanın harekete geçebilmesi için onda bir enerji ortaya çıkarmasıdır. İkinci başat görevi ise temel ve yan ihtiyaçların giderilebilmesi adına ortaya çıkan bu enerjinin birtakım şeylere yönlendirilmesi ve bu yönlendirmede birtakım değerlendirmeler yapabilmesini sağlamaktır. Aynı zamanda gereksinimlerin karşılanabilmesi adına kişi çevreyi duyguları vasıtası ile manipüle eder. Şayet onu harekete geçirici bir dinamik yakalandıktan sonra duyguların kişiyi yönlendirdiği yer gereksinimlerin karşılanması ve çevrenin manipüle edilebilmesi ile sonuçlanırsa bu kişide olumlu duyguları ortaya çıkarır. Tam tersi durum söz konusu olduğu vakitte kişi olumsuz duygular yaşamaktadır (Passons 1975).

Pek çok bilim insanı insanın yüzünde beliren temel duyguların ne olduğuna dair çalışma yapmışlardır. Bu çalışmalar neticesinde kısaca yüzümüzdeki temel duyguların öfke, utanç, korku, iğrenme, üzüntü, mutluluk, sevinç, suçluluk olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Yüzümüzde beliren temel duygularımızın belli tip durumlarda tek ve yalın

halde görebilmek mümkünken bazen de duyguların yüzümüzde ki dışa vurumunu birden çok hali ile ve birkaç birleşimi ile de görebilmek mümkündür. (Plutchik 1962, Tomkins ve McCrarter 1964, Dökmen 1987).

Duyguların açığa çıkarttığı hisler ve davranış modelleri bilişsel yaşantımızın bir yansımasıdır. Aynı tip durumlarda farklı hislerimizin oluşması ve aynı tip durumlara kimi zaman birbirimizden farklı tepkiler vermemiz bu yüzdendir. Hatta kişinin kendisi farklı ortamlarda aynı tip durumlara dahi daha önce vermiş olduğu tepkinin aynısını vermeyebilir (Schacter, 1964).

Hayatın dinamiğinde duygular verilebilecek sınırsız kişisel tepkilerin ve kararın seçimlerinde bize genellikle yol haritası olmaktadır. Söz gelimi hangi muhitte yaşayacağımız, kiminle evleneceğimiz, hangi mesleği icra edeceğimiz vb. hayati kararlarda bizi yönlendirir. Yalınkat bir mantıksal düşünme biçimi karar verme mekanizmamızda çoğunlukla tek başına yeterli olmamaktadır. Salt mantık iyi bir biçimde organize edilmiş ve tasnif olmuş duyguların rehberliği eşliğinde bu kararların alınmasında duygulara ihtiyaç duyar. Duygularımızın farkında olmamak yahut onları göz ardı etmek verdiğimiz kararların yanlış olmasına yol açabilir (Passons, 1975).

Duygular görevleri gibi neliği bakımından da iki temel biçimde birbirinden ayrımlaşabilir. Bunlardan birincisi doğuştan getirdiğimiz ve yaşamın devamlılığını sağlayan, ikincisi ise sosyal olarak ilişkilerde öğrendiğimiz ve deneyimlediğimiz duygulardır.

Bu ayrımı temel duygular ve öz bilinç duyguları olarak adlandırabiliriz.

Temel duygular doğduğumuzda ve yaşantımızın ilk yıllarında meydana gelen ve bununla birlikte otomatik olarak ortaya çıkan duygulardır (Tomkins, 1991). Bunlar şaşırma, iğrenme, korkma vb. duygulardır. Fakat suçluluk, utanç, gurur gibi diğerleri ile ilişkili olan duygular yaşamımızın ilk yıllarından ziyade daha sonraları ortaya çıkmaktadır. (Lewis, Sullivan, Stanger ve Weiss, 1989; Tracy ve Robins, 2004).

Doğumdan kısa bir süre sonra bebekler yaklaşık 6 ay içinde öfke, şaşkınlık, sevinç, üzüntü gibi duyguları yaşamaktadırlar. 18 ila 24 ay aralığında kıskanma, empati gibi duyguları yaşarlar. Bu süre zarfından sonra suçluluk hissetme, utanç duygusu

deneyimleyebildikleri söylenmektedir. Bir yaşından sonra daha karmaşık duyguları deneyimlemekte ve duygusal kapasitelerinin sınırlarını oldukça genişletmektedirler (Papalia ve ark., 1998, s. 234-244; Fabes ve Martin, 2000, s. 175-195). Doğumdan sonra 8 yaşına kadar çocuklar duyguların başkaları ile girilen durum ve birtakım olaylara göre değişebileceğini öğrenir (Caulfield, 2000, s. 211-268).

Bu sebeple utanç ve suçluluk bir başkasını içermektedir. Yaşanılan kültürden ve çevreden bağımsız olarak düşünülemez (Yang, Yang ve Chiou, 2010). Yapılan bir çalışmada batılı ülkelerde ki bu duyguların ortaya çıkışında ki faktörler, duyguların dışavurumu, sıklığı gibi değişkenlerin batılı olmayan ülkelere göre farklılık gösterdiği söylenmektedir (Haidt, 2003). Utanç kavramı ele alındığı vakit doğu kültüründe bu duygu, batı kültürlerine göre daha olumlu algılanmaktadır. (Wong ve Tsai, 2007). Örneğin köpek görmek tüm kültürler için korkuya sebep olabilirken utanç duyulabilecek bir olay her kültür için aynı olmamaktadır.

Öz bilinç duyguları toplumca uygun görülmeyen davranışlar sergilemek neticesinde kişide negatif (utanç, suçluluk) duyguların ortaya çıkması ve kişinin bu duyguları yaşamak ve deneyimlememek istemesinden kaynaklanan topluma uygun davranış ve kurallara, yargı ve değerlere yönlenmesi sebebi ile ahlaki görevler ve davranışlar arasında bir yol olmasından dolayı ahlaki duygular olarak da kavramsallaştırılmaktadır. (Öztürk, 2005; Haidt, 2003; Tangney ve ark., 2007)

Buradan hareketle çalışmada öz bilinç duyguları ve bu duyguların ahlaki çözülme ile ilişkisi ele alınacaktır.

1.5.1 Öz Bilinç Duyguları

Öz bilinç duyguları, duygular kısmında da bahsedildiği gibi kişinin davranışlarını, olaylara karşı nasıl tepki vereceklerine dair aldıkları kararları ve düşünce kalıplarını etkilemede önemli bir görev üstlenirler. Öz bilinç duygularının harekete geçmesi neticesinde insanlar içinde bulunduğu çevreye uygun olan davranış datalarına uygun edimler gerçekleştirmeye, ahlaki normlara uygun işler yapmaya yönelir (Muris ve Meesters, 2014). Fakat öz bilinç duyguları temel duygulara nazaran bireysel davranışlarını değerlendirmede ve karşılaştıkları durumlara ilişkin tepki vermelerindeki

tüm kapsayıcı nitelikler bakımından birbirinden ayrışır. Görece olumlu olarak nitelendirilebilecek bir olayla karşılaştıklarında, kişide sevinç mutluluk gibi birincil duygular açığa çıkarır. Fakat bu durum şayet kişinin bireysel eylemine indirgenirse kişi bu duygulardan daha çok '*gurur*' duygusunu hissetmektedir. Yine aynı şekilde karşılaşmış olduğu herhangi bir olumsuz hadise karşısında kişinin değerlendirmesi kendi kararları ve tercihleri ile oluşmuş olarak ortaya çıkarsa kişide suçluluk ve utanç duygusu meydana gelir (Tracy ve Robins, 2007). Bu duygular kişinin kendisini değerlendirmesinin ve bir başkası tarafından edimlerinin muhakeme edilmesinin bir sonucudur (Muris ve Meesters, 2014).

Buradan hareketle öz bilinç duygularının temel duygulardan ayrılan özelliklerini benliğine dair farkındalık geliştirmesi, toplumsal rolleri ve hedefleri bakımından farklı unsurlar içermesi, bilişsel psikoloji açısından daha karmaşık ve kompleks ayrıntıları kapsaması ve diğerleri tarafından gözlemlenebilen jest ve mimiklerin diğer yani temel duygulara nazaran daha özgün olması olarak ifade edilebilir.

1.5.2 Öz Bilinç Duygalar ve Temel Duyguların Birbirinden Ayrılan Özellikleri

Pual Ekman Temel Duygular Kuram'ında bir duygunun temel duygu olup olmadığını anlamak için o duygunun diğerlerinden bir takım ayırıcı özelliklere sahip olması gerektiğini ifade etmiştir. Duygular insanların çevreleri ile uyum sağlaması için evrimselleşmiş olsalarda, her bir duygunun hem kollektif hem de kendine has ayırıcı özellikleri vardır. Temel duygularda bu ayırıcı özelliklerin onun belli bir olaya özgü bir biçimde deneyimden sonra ortaya çıkması, hızlı bir biçimde cereyan edip kısa bir süre sürmesi, otomatikleşmiş olaması ve ayrık evrensel işaretlerinin bulunmasıdır (Ekman ve Cordaro, 2011).

İlk olarak utanç ve suçluluğun temel duygulardan ayrılan en belirgin özelliği, utanç ve suçluluğun yaşanması için benlik bilincinin varlığına ihtiyaç duymasıdır (Lewis ve ark., 1989). Benlik temsili ve farkındalık hem 'bene' hem de diğerlerine nazaran daha kompleks işleyen benlik temsillerini kapsamaktadır (akt Shaffer, 2009). Kişi içinde bulunduğu menfii durumu kendi benliği ile örtüştüremediğinde olumsuz duygular

yaşamaktadır. Bu sepeble utanç ve suçluluk durum ve benliğin değerlendirilidiği ve birbiriyle çeliştiği durumlarda ortaya çıkar (Tangney ve Dearing, 2003).

Öz bilinç duygularının temel duygulardan ayrıldığı bir diğer özellik ise kendi benliğin değerlendirilmesinden kaynaklı olarak onlara öz biliş duyguları denmesidir (Tangney, Stuewig ve Mashek, 2007). Bu sebeple bu duygular sosyal hayatımızdaki statütünün korunması, sosyal hedeflere yönelik olmasıdır (Gilbert, 1997). Halbuki temel duygular canlılığın ve yaşamın devamlılığını sağlamaya yöneliktir (Tracy ve Robins, 2004, Izard 1991). Bir tehlike ile karşı karşıya kalındığında kişi korku duygusu hissedecek ve tehlike bölgesinden uzaklaşacaktır. Öz bilinç duygusunun böylesi bir durumda işlevsiz olduğu görüşü hakimdir (Tracy ve Robins, 2004)

Üçüncü olarak temel duyguların otomotiklik ve evrensel ayrık işaretler barındırırken öz bilinç duygularının otomatikliğinin olmaması ve evensel ayrık işaretlerinin daha karmaşık bir yapıya sahip olmasıdır.

Öfke, korku, iğrenme vb. temel duygular yaşanılan durumda hemen ortaya çıkarken (Tomkins, 1991), öz bilinç duyguları yaşanılan durumdan daha sonra ortaya çıkmaktadır. Çünkü kişi benliğini değerlendirmekte ve duyguların düzenlenme süresi artmaktadır (Lewis, Sullivan, Stanger ve Weiss, 1989; Tracy ve Robins, 2004).

Son olarak temel duyguların ve öz bilinç duygularının birbirinden ayrıldığı nokta gelişimsel olarak birbirlerinden farklılaşmasıdır. Temel duygular genel olarak 6-9 aylık süreçte ortaya çıkarken öz bilinç duyguları 18-24 aylık dönemde benliğin farkındalığı ile başlar (Lewis, Sullivan, Stanger ve Weiss, 1989, Tracy ve Robins, 2004).

1.5.3 Öz Bilinç Duygusu Olarak Utanç

Utanç kavramını ele almanın en önemli zorluklarından biri yapılan tanımın açıklığının olmamasıdır. Utanç duygulanımı, bir duygu, bir eğilim ve bir tutum olarak tanımlanır (Schneider,1977). Aynı zamanda utanç, karmaşık bir bilişsel faaliyetler grubunun ürünüdür. Bireyin standartlarına, ilkelerine ve amaçlarına yönelik eylemlerinin değerlendirilmesi ve kendi kendine öz değerlendirme yapmasıdır. (Lewis,1992).

Utanç duygulanımı bireyde gelişmeye başladığı andan itibaren, birey bene yönelik acı ve zararı süzgecinden geçirir ve onu zararlı bir duygulanım olarak değerlendirmektedir. Utanç duygulanımını deneyimleyen bireyin hissettiği çıktılar, saklanma, kaybolma veya ölme arzusudur. Bunun yanı sıra utanç duygulanımı, küçülme, değersiz olma hissiyatı ve güçsüz olma duygusunu içermektedir (Allan ve ark,1994; Lewis, 1971). Her ne kadar utanç duygulanımı çoğunlukla bir maruz kalma hissini içeriyor olsada, utanç duygulanımının ifadesi başkalarının yanında olmadığında sıklıkla bildirlme eğilimi taşımaktadır (Tangney ve ark., 1996). Utanç duygusunu deneyimleyen birey, maruz kaldığı durum için diğerlerine karşı kendini gizlemeyi, kaçmayı veya suçlamayı amaçlamaktadır. Bu nedenle, utanç sıklıkla kişilerarası teması sınırlama olasılığı olan bir kaçınma tepkisini motive etmektedir.

Utanç, kişilerarası şiddet literatüründe nispeten daha az ilgi görmüştür. Bununla birlikte, özellikle öfke ile olan ilişkisi nedeniyle saldırganlığın önemli bir belirleyicisi olabilmektedir. Utanç, başkalarının olumsuz değerlendirmelerinin (gerçek veya hayal edilmiş olsun) artan farkındalığından kaynaklandığına inanılan güçlü bir olumsuz duygudur (Lewis,1971).

Bireyler utanç duygusunu deneyimlediğinde, özellikle olumsuz değerlendirmenin kaynağı ile ilgili olarak, genel olarak olumsuz bir öz-değer ve güçsüzlük duygusu yaşarlar (Allan ve ark,1994; Lewis,1971). Utanç genellikle aşağılanma, küçülme hissiyatı veya gizlemek arzusu ile sonuçlanır. Lewis (1971), utanan bireylerin, saldırgan ve öfkeli davranışlar sergileyebileceğini söylemektedir. Buna ek olarak, kendine karşı tehdidin geldiği yöne doğru, bir öz-değer ve kontrol duygularını yeniden düzenlemek ve kazanmak için bir atak olabileceğini söyler. Ampirik araştırmalar, utanç ve öfke arasındaki bu ilişkiyi desteklemektedir. Örneğin, Champman ve ark. (2006), utancın artan öfke ile ilişkili olduğunu göstermişlerdir. Benzer şekilde, bir vaka çalışmasında Bradshaw (1998), utancın hem kötüye kullanım hem de öfke seviyeleri ile anlamlı bir şekilde ilişkili olduğunu bulmuştur.

1.5.4 Öz Bilinç Duygusu Olarak Suçluluk

Öz bilinç duygularından suçluluk duygusu bieyin kendisinin veya genel geçer toplumsal normların ihlali neticesinde yaptığı davranıştan ötürü kendisini sorumlu

hissetmesinden sonra ortaya çıkan bir duygulanımdır. Bir duygusal tepki olan suçluluk duygusu birini aldatma, hileye başvurma vb. davranışlardan sonra görülebilir (Tangney ve ark, 1996).

Sosyal gruplarda ahlaki sınırların aşılması halinde bireyin olumsuz duygu durumundan arınma işlemidir. Suçluluk duygusu kişide olumsuz duygulanım belirtileri vererek içinde bulunduğu olumsuz duygudan kurtulmasına olanak verir (Cialdini ve ark, 1982). Birey bu hissiyatın ardından toplumca uygun görülen olumlu davranışlara yönelir (akt, Bierhoff, 2002).

Suçluluk duygusu hisseden kişiler kendi benliklerine nazaran davranışlarını mercek altına alırlar. Bu sebeple olumsuz duygu durumunu gidermek adına çaba sarf ederler. Suçluluk hisseden bireyler, suçluluk duygusu hissetmeyenlere oranla daha fazla yardım, olumlu sosyal davranışlarda bulunma, bağış yapma gibi olumlu eylem gerçekleştirirler (De hooge, 2012). Bu sebeple suçluluk duygusu deneyimlemek yahut olumsuz bir davranıştan önce bu duygunun bireydeki imgelemi, suçluluk duygusunun yıkıcı etkisinden korunmada ve olumlu sosyal davranışlarda bulunmada etkilidir.

Suçluluk hissiyatı aynı zamanda ahlaki davranışlarlada yakından ilişkilidir. Hatta suçluluk duygusunun ahlaki davranışlara yöneltme ve davranışları ahlaki normlara uygun bir biçimde düzenleyici rolü bulunur (De Hooge, Zeelenberg, Breugelmans, 2007).

1.5.5 Utanç ve Suçluluğa İlişkin Görüşler

1.5.5.1 Psikodinamik Kuram

Sigmund Freud

Freud utanç ve suçluluk duygularını açıklarken, utanç duygusunun oedipus komplesinden kaynaklandığını ifade eder. Cinsel ve saldırgan dürtülerin açığa çıkmasını engellemek adına set vurulması ile bir gerilim yaşandığını ve bu gerlimin utanç duygusunu açığa çıkarttığı görüşünü savunur (Lewis, 1971).

Suçluluk duygusunun ise benlik ile ilişkisi vardır. Benlik alt ve üst olmak üzere iki parçaya bölünmüştür. Suçluluk duygusunun alt benlik ve üst benliğin arasında yaşanan çatışmaları sübvanse etmesine yarayan bir işlevselliği vardır. Buna ek olarak insan

ruhunun iç güdü ve dürtülerine bağlı olan bölümünün (id) isteklerini gidermek için ben (ego) harekete geçer. Bu istekler karşılanırken kişinin sosyal tarafı (süperego) yapılan ile çelişkiye düşerse kişi suçluluk duygusu hisseder (Potter-Efron, 1989)

Erik Erikson

Psikosoyal Gelişimin kurucusu olan Erik Erikson utanç ve suçluluğu sekiz evreli kişilik gelişiminin ikinci ve üçüncü bölümünde ele alır. Utanç ve suçluluk bu kurama göre 2 ila 3 yaşları arasında görülmeye başlar.

Utanç ve Kuşkuya Karşı Özerklik basamağında çocuk birbirine zıt/karşıt duygular yaşamaktadır. Bunlar arasında tercih yapabilme yetisi bu dönemde kazanılır. Hem kendisinin hemde toplumun beklentilerinin farkına varır ve ona uygun davranış modeli geliştirir.

Erikson bu dönemi anal dönem ile ilişkilendirir. Tuvalet eğitimi gibi aşılması gereken görevleri egonun yönetmesi ve üstesinden gelmesi beklenir. Çünkü bu aşamada genital organların teşhiri uatnç ve suçluluk duygusunu tetikler (akt., Broucek, 1991) Utanç duygusu, suçluluk duygusuna nazaran daha primatif bir duygudur. Utanç duygusu suçluluk duygusundan daha önceleri ortaya çıkıyor olsada, suçluluk duygusu genellikle utanç duygusunu bastırır (Broucek, 1991).

Piers ve Singer

Utanç duygusu sosyalizasyon süreçlerini benimsemiş (süper) tarıfımızın çizmiş olduğu sınırların ihlali ile ortaya çıkar. Yani ego ve ego ideoli arasındaki anlaşmazlık utanç duygusunu tetikler. Bu tetiklenme çocukluk yıllarımızda ebeveynlerin beklentilerini karşılayamamak bu sepeble terk edilme korkusuyla oluşur. Suçluluk ise ben (ego) ve sosyal tarafımızın (süperego) arasındaki çatışmadır. Suçluluk duygusunun tetilenmesine yol açan bilinçdışı tehtit algısı ise cezalandırmadır (akt., Tangney ve Dearing, 2002).

1.5.5.2 Evrimsel Kuram

Darwin

İngiliz doğa tarihçisi ve biyolog olan Darwin utanç ve suçluluk hakkındaki görüşlerini duyguların evrenselliği altında çalışmıştır. Darwin utanç ve suçluluk yaşayan kişilerin fizyolojik olarak koşul ve coğrafyadan bağımsız bir biçimde çıktılar verdiğini iddia eder.

Utanç yaşayan bir kişi her ne kadar yaşadığı duyguyu gizlemeye çalışsa da yüzünde ve vücudunda oluşan değişimler onu ele verir. Yüzün kızarması, nefes alış ve verişlerinde hızlanma, kalp atışının artması kişinin utanç yaşadığını belli eder. Suçluluk durumunda ise kişinin gözleri onu ele verir. Utanç ile ortak olan yüzün kızarmasının yanında suçluluk yaşayan kimse genellikle muhatabından gözlerini kaçırma girişimde bulunur. Yüz kızarması ise çevreden ve kişinin görünümünden bağımsız bir biçimde her insanda vardır (Darwin, 1890)

1.5.6 Utanç ve Suçluluğun Benzer ve Farklı Özellikleri

Öz bilinç duygularından utanç ve suçluluk her ne kadar gündelik dilde birbiriyle aynı sınırları içeriyor olsada yapılan bir çok bilimsel araştırma utanç ve suçluluk duygusunun birbirinden farklı geri bildirimleri, motive ettikleri alan bakımından ayrıştığını ve uyumsallığı konusunda farklılaştığını belirtmektedir. Tangney (1989) üniversite öğrencileriyle yaptığı bir çalışmada utanç ve suçluluk kavramının tanımlanmasını katılımcılara yöneltmiş ve katılımcıların bu duyguları tanımlamasında zorluk çektiğini görmüştür. Ancak utanç ve suçluluk deneyimleri sorulduğunda katılımcılar yaşadıkları deneyimleri birbirinden farklı bir biçimde anlatmıştır. Fakat yinede utanç ve suçluluk duygusunun farklı tecrübeleri birbiri ile ilişkilendirilerek anlatılmıştır (Lindsay-Hatz, 1984).

Weiner (1985) suçluluk ve utancın oluşumunda bu duygulanımları harekete geçiren davranışların birbirinden farklı olduğu görüşünü dile getirir. Kişinin kontrolünde olmayan bir şekilde bir olumsuz duygulanım yaşanıyorsa bu suçluluk duygusunu, şayet kişi olumsuz davranışı kendi benliği ile ilişkilendiriyorsa utanç duygusunun ortaya çıkacağını ifade eder.

Suçluluk ve utanç duygusunun kronolojik olarak bir diğer ayrım noktası ise yapılan davranışın başkaları tarafından görülüp görülmemesine ilişkindir. Suçluluk duygusunun yaşanması için izleyicilere ihtiyaç yoktur. Utanç duygusu söz konusu olduğunda diğerlerinin gerçek yada hayali varlığının imgesine ihtiyaç vardır (Ausubel, 1955; Benedict, 1946; Combs, Campbell, Jackson ve Smith, 2010; Smith ve ark., 2002). Bu görüş sonraları yapılan bilimsel araştırmalar ile çürütülmüştür. Düşünülenin tam tersi bir durum söz konusudur. Suçluluk duygusu, birey diğerlerinden soyutlandığında daha fazla ortaya çıkmaktadır (Tangney, Wagner, Hill-Barlow, Marschall ve Gramzow, 1992)

Günümüzde yapılan çalışmalarda suçluluk ve utanç duygusunun benlik ve davranış bazlı ele alındığı söylenebilir. Utanç duygusu benlik ile ilişkilendirilirken, suçluluk duygusu daha çok davranışlarla ele alınır (Lewis, 1971; Lindsay-Hartz, 1984; Tangney, 1989; Wicker, Payne ve Morgan, 1983).

Suçluluk duygusu yaşayan bir birey yaptığı davranışı ele alırken utanç yaşayan kişi kendisinin kötü biri olduğunda ilişkin varsayımda bulunur (Lindsay-Hartz, 1984). Utanç yaşayan bir kişi 'ben' i değersiz algılar. Bu yüzden benlik suçluluk duygusunda zarar görmezken utanç duygusunda benliğin olumsuz değerlendirilmesi vardır. Bu sebeple utanç suçluluğa göre daha acı ve yıkıcı etkiler bırakabilir (Lewis, 1971; Tangney, 1989; Tangney, Wagner ve Gramzow, 1992; Wicker ve ark., 1983). Bireyde utancın zarar verici yönü ve suçluluğun utanca nazaran daha uyumsal bir görev üstlendiği söylenebilir (De Hooge, Zeelenberg ve Breugelmans, 2007; Eisenberg, 2000;Gilbert, Pehl ve Alan, 1994; Mintz, Etengoff ve Grysman, 2017).

Tangney (2002) utanç ve suçluluk duygusunun yıkıcı ve yapıcı etkilerine değinen çalışmasında bu etkileri beş başlık altında toplamıştır. Bunlar sırası ile başkaları odaklı empeti, eylem eğilimi, saldırganlık, psikolojik rahatsızlıklar ve uygun görülmeyen davranışlardan uzak durmaktır. Başkaları odaklı empatide utanç karşıdaki kişiyi anlamada zorluk çıkartırken, suçluluk duygusunun karşıdaki kişiyi anlamada kolaylık sağlandığı vurgulanmıştır. Eylem eğilimlerinde ise suçluluk duygusu sorumluluk hissi yaratır bu sebeple bu duyguyu deneyimleyen kişi davranışını değiştirmeye, yardım etmeye meyillidir. Utanç ise kişiyi kendi kabuğuna çeker bu sebeple saklanma arzusu vardır. Utanç yaşayan kişi davranışını değiştirmeye veya yardım etmeye çalışmaz. Saldırganlık davranışını utanç duygulanımıyla yakın ilişkisi olduğu söylenirken, suçluluk

duygusunun böyle bir çıktısı olmadığı vurgulanmıştır. Uygun görülmeyen davranışlardan kaçınmada suçluluk duygusu utanç duygusuna göre daha etkindir. Son olarak psikolojik rahatsızlıklarda ise utancın suçluluğa oranla psikolojik rahatsızlıkları arttırdığını ifade etmiştir.

Bunların yanı sıra utanç ve suçluluk duygudurumunun yatkınlıklara göre şekillenebileceği yönündedir. Yatkınlık birtakım olaylara ve davranışlara ilişkin ortaya çıkan duyguların deneyimlenmesi (Tangney, 1995) ve yine yaşanan duyguları sıklıkla tecrübe etmektir (Cover ve ark, 2003).

Birtakım olaylara ve davranışlara ilişkin ortaya çıkan duyguların deneyimlenmesinde her insan potansiyel olarak utanç ve suçluluk hissedebilir. Fakat kişilerdeki bireysel farklılıklar deneyimlenen olayda kimi bireylerde utanç kiminde ise suçluluk duygusu yaşatabilir (Tangney, 2001). Duyguların sürekli ve sıklıkla yaşanması ise karşılaşılan olayarda kişinin suçluluk ve utancı sürekli hissetmesidir. (Leith ve Baumeister,1998; Stuewig ve ark., 2015; Tangney ve ark., 1992). Son olarak utancın madde ve alkol kullanımında (Dearing, Stuewig ve Tangney, 2005), psikopatolojik eğilimlerde (Tangney, 1990) daha etkin bir rolü varken suçluluğun karşıdaki kişiyi anlamada, olayı değerlendirmede utanca oranla daha pozitif olduğu söylenebilir (Leith ve Baumeister, 1998).

1.5.7 Öz Bilinç Duyguları ve Saldırganlık

Saldırganlık davranışı öfke, korku, kaygı, beklentilerin karşılanamaması, hayal kırıklıkları ve duruma dair heycanlanma duygularıyla yakınlık gösterdiği kadar (Loeber ve Hoy, 1997) öz bilinç duyguları olan utanç ve suçluluklada ilişkilidir.

Öz bilinç duygularında birey sergilemiş olduğu davranışları kendi benlik temsili ile birlikte ele alırsa, yapmış olduğu davranışı benliğinin kimliğinde barındıran hedeflerinin odağında düşünmektedir. Bu nedenle kişi hem mevcut olan hem de olmasını arzu ettiği benliğini aktivite eder. Öz bilinç duygularının ortaya çıkmasını sağlayan etkenlerin başında bireysel veya sosyal olarak tehdit hissinin uyanması gerekmektedir. Kişi durumu ele alıp değerlendirirken durumun kendisinden kaynaklandığı varsayımına ulaşırsa öz bilinç duyguları harekete geçmektedir. Durumun bağlamı dışsal bir başka

ifade ile kendinden kaynaklanmayan nedenlere atfedilirse öz bilinç duyguları yerine temel duygular harekete geçmektedir (Tracy ve Robins, 2006). Ancak söz konusu olan öz bilinç duygularında kişinin kendi kendini değerlendirmesi haricinde, davranışları ve durumu başkalarınında ele alma biçimi ve değerlendirmesi önem kazanmaktadır.

Öz bilinç duygularının tecrübe edilebilmesi için karmaşık bir bilişsel süreç gerekmektedir. Bu süreçlerin başında kendine dair farkındalık vardır. Kişinin kendine dair farkındalığı ise ancak 18-24 ay yaş aralığında ortaya çıkmaktadır (Lewis, 2000). Diğer karmaşık yapıyı işaret eden unsur ise kendisinin yanı sıra çevreye dair farkındalık kazanma sürecidir. Kişinin sosyal çevreye dair farkındalık kazanması ile birlikte, onun isteklerini, arzularını, davranış kalıplarını ve normlarının ne olduğuna dair ayrım yapabilecek ve uygulayabilecek bilişsel yeterlilik kazanımıdır (Lagattuta ve Thompson, 2007).

Kendisine ve çevreye dair kazanılan bu bilişsel yeterlilik toplumca uygun görülmeyen davranışlar sergilendiğinde kişide utanç ve suçluluk hissini uyandırabilir (Tracy ve Robins, 2007). Utanç duygusu kişide dışsallaştırma eğilimini ortaya çıkarmaktadır. Dışsallaştırılmış davranışlarda ise kişide öfke, birine veya bir nesneye zarar verme eğilimi ortaya çıkmaktadır (Seven, 2007). Yine saldırganlık eylemi dışsallaştırılmış olumsuz davranış problemlerinin en önemlisi halindedir (Kesen, Deniz ve Durmuşoğlu, 2007). Utanç ve saldırganlığın bir diğer ortak özelliği ise ikisininde düşmanlık barındırmasıdır (Tangley ve ark., 1992'a). Bu sebeple utanç ve saldırganlık arasında güçlü bir bağ olduğu düşünülebilir. Suçluluk ise utancın tersine olumlu sosyal duyguları teşvik edicidir (Ketelaar ve Au 2003). Aynı zamanda suçluluk duygulanımın yaşanması veya bir davranış sergilemeden önce suçluluk duygusunu hatırlaması olumsuz sosyal davranışı yapmadan kişiyi alıkoymaktadır (De Hooge, 2012).

1.5.8 Utanç ve Suçluluk ve Ahlak İlişkisi

Utanç ve suçluluğun en önemli özelliklerinin başında bir başkasını içermesi ve dolayısıyla kültür ile yakından ilişkisinin bulunması vardır (Yang, Yang ve Chiou, 2010). Bu duygular bir başkasını içermesi sebebiyle sosyal duygular olarakta adlandırılmıştır (Gilbert, 2003). Çevrenin onayını almayacak bir biçimde davranmak sonucunda bu davranış ceza gerektirmese dahi birey diğerlerinin bu davranışı hoş karşılamadıklarını

sezimleyerek utanç ve suçluluk hissi duyabilir. Bu rahatsızlık hissi doğmuş olduğu veya yaşadığı çevrenin normlarına, ilkelerine, ahlaki standartlarına uygun bir biçimde davranma isteğini doğurur. Utanç ve suçluluk toplumun isteklerine göre (ahlaki standart) ve davranış (ahlaki davranış) kalıplarına uygun davranmaya bir köprü görevi üstlenirler (Sheikh ve Janoff-Bulman, 2010; Tangney ve ark., 2007). Bu sebeple sosyal duyguların yanı sıra ahlaki duygular olarakta adlandırılmıştır (Beer, Heerey, Keltner, Scabini ve Knight, 2003).

Utanç ve suçluluğun sosyal yapılar ile doğrudan ilişkisi kültür kavramının bu duygular üstündeki önemini arttırmıştır. Kültür için benlik ve ahlaki yapının bir araya gelişi aynı olmakla birlikte, farklı kültürlerde durum ve olaylara tepki farklılaşabilir. Toplulukçu kültürlerde utanç hissi bireyci toplumlara göre daha pozitif karşılanmaktadır (Wong ve Tsai, 2007).

Öz bilinç duygularının yaşanması için davranış henüz gerçekleşmeden önce deneyimlenebilmesi mümkündür. Davranış henüz gerçekleşmemişken davranışın sonucunda oluşacak hissiyata ilişkin önsezi yapılır (Otlhof, 2012). Aynı zamanda kişi davranışı gerçekleştirdikten sonrada bu duygular devreye girerek kişiye bir takım çıktılar verir.

Ahlaki eylemi gerçekleştirmede ahlaki standar, biliş ve ahlaki duyguların rolü vardır. Toplumun canlılığının ve 'iyi' olanın devamlılığının sağlanmasında kritik öneme sahiptir (De Hooge, Zeelenberg ve Breugelmans, 2007) Bununla birlikte birey olumsuz davrannışını bu duygular vasıtası ile telafi etme girişiminde bulunurken, bu işleme şahitlik eden kişilerde bu durumdan etkilenir (Haidt, 2003) Yani öz bilinç duyguları hem birey için ahlaki eylemde bulunma hem kabul görmeyen davranışını yeniden düzenleme hemde izleyicilerin bu duruma maruz kaldıklarında onları ahlaki eyleme yönlendirmede potansiyel olarak bir etkinlik alanı yaratır (Tangney ve ark, 2007)

Özetle ahlaki eylemlerin oluşumunda ahlaki duyguların önemi göz ardı edilmemelidir. Öz bilinç duyguları bireye davranışın öncesi ve sonrası geri bildirimler vererek, kendisini değerlendirmesinde, sosyal yapıya ve gövdeye uyum sağlamasında, toplum tarafından kabul görmesinde bir barometre görevi görür. Bu sebeple ahlak ve ahlaki çözülme ile yakından ilişkisi vardır.

Çalışmanın bu bölümde ahlak ve ahlaki çözülme ele alınacaktır.

1.6 Ahlak

Ahlak insanların birbirleri arasındaki ilişkilerinin değerlendirilmesinde ortaya çıkan ve onlara 'iyi' yahut 'doğru' ya da 'kötü' veya 'yanlış' olarak sıfatlar tanımlayarak adlandırdığımız değer yargılarımızın ifadesidir (Aktan, 1994). Ahlak mutlak bir doğruyu içerme iddiası, bireylerin edimlerini, niteliklerini belirten davranış sistemi (Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, 1986), yaşanılan çevrenin davranış kalıplarına uyma zorunluluğu (Demiray, 1990), topluluk ve gruplarda ortaya çıkan ilkeleri inceleyen bilim dalı (Türk Dil Kurumu,1974) ve yapılması yerli yerinde olan hareket dizilimi olarak ifade edilebilir (Peker, 1998)

Ahlak söz konusu olduğu vakit bir toplumun veya bir topluluğun, grubun veya cemaatin norm, ilke, gelenek ve görenekleri, örf ve değer yargıları vb. düzenleri **ifade** edilmektedir**.** Ahlak genel geçer kurallar, evrensel yargılar belirtmez. Ancak belirli bireylerin yahut grupların muayyen ilkeleri vardır.

Ahlak kelimesinin etimolojisi incelendiğinde Arapça 'hulk' kelimesi ile karşılaşırız. Hulk kelimesi türkçeye huy olarak çevrilebilir. Ahlak Yunanca ethos olarak ifade edilirken latince ise mos kelimelerinin köküne dayandığı ve ingilizcede morality olarak bilinen ahlak kelimesinin latince mos kelimesinin köklerinden türediği ifade edilir (Aktan, 1994)

Ahlak kavramına felsefi bir temellendirme yapmak gerekirse ilk ayrımın etik ve ahlak arasında olduğu görülecektir. Ahlak yaşanılan çevrede topluluğun kişiler arası bağıntısı tanzim etmek üzere iyiliştirilen, düzeltilen geliştirilen değer yargılarını ifade eder. Etik ise ananelerin tersine evrensel bir düzlemde bilgiyi içermektedir. Buradan hareketle ahlakın daha çok yerel, gelenekselleşmiş, verili ve hazır bulunan davranış kalıpları içerdiği, etiğin ise evrensel prensipleri barındırdığı söylenebilir (Cevizci, 2012)

1.6.1 Ahlaka İlişkin Görüşler

Kronolojik olarak ahlak kavramını felsefede ilk olarak Antik Yunan Felsefesine kadar ilerletmek mümkündür. Filozflar ahlak kavramını irdelemiş ve birbirinden ayrık

birtakım görüşlere varmışlardır. İlk olarak antik çağ felsefecilerin tamamına yakını 'mutluluk' temelli bir ahlak öğretisi geliştirmişlerdir. *'İnsan mutlu olmak için neler yapmalı, mutlu olmak için nasıl bir yaşam sürmeli'* sorusunu sormuşlardır. Bu sebeple antik yunan felsefesinin ahlak ile ilişkili göürşlerine Eudaimonism (Mutluluk ahlakı) denilmiştir (Akarsu, 1982; 21;24). Haz, acı ve yarar gibi kavramlar üzerinde görüşlerini geliştirmişlerdir. Bu görüşler Sokrates, Platon, Aristoteles, Demokritos, Epiküros vb. düşünürlerin birleşteği noktadır (Aktan, 2009)

Özellikle erdemler söz konusu olduğunda (cömertlik, adalet, ölçülülük, bilgelik) Platoncu idealizm, kişinin hususiyetini ve toplumun değer yargılarının ötesine geçen bir evrensel ahlak görüşü oluşturmaya çalışmışlardır. Sofistler ise ahlakın ancak toplum düzleminde anlaşılabileceğini ve kişinin istek ve beklentilerine göre değişebileceğini iddia ederler (Cevizvi, 2012)

Stoa görüşünü savunan bir diğer antik yunan oluşumu ise ahlakı akıl yoluyla bulabileceğimizi ve genel geçer ahlak görüşüne ancak bu yol ile ulaşılabileceğimizi söylerler. Bu sebepten ötürü bu görüşe rasyonalist ahlakçılar denilmiştir (Aktan, 2009).

Mutluluk ahlakına karşı Kant'ın ödev ahlakı ise değerlerden bahis açıldığında onların akılsal bir gerçekliği kapsadığı, değerlerde ontolojik felsefenin yerine epistemolojik felsefenin görüşleri ile değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder. İnsan yasa koyan bir varlıktır ve yasaya olan saygısından ötürü yapıp ettiklerini yapması gerektiğini, bu yolla ancak evrensel ve koşula bağlı olmayan ahlaki eylemlerin ortaya çıkacağını söyler (Hançerlioğlu, 2008). Koşulsuz buyrukta önemli olan vurgu ne yaptığımızdan daha çok ne istediğimizdir (Akarsu, 1982; 218-237).

Yakın çağ filozoflarından Adam Smith ise 1759 yılında kaleme aldığı Ahlaki Duygular Kuramı (Theory of Moral Sentiments) yazısında toplumsal ve bireysel ahlak görüşlerine yer verir. Toplumsal sistemin içerisinde hazır bulunan verili düzenin insan davranışlarına etkisini incelemiştir. Ekonomi ve toplumun bir düzeni olduğu görüşünü savunur. Birey ve toplum arasındaki ilişkinin genel ahlak kuralları ile kurulduğunu savunur. Bireyin genel çıkarlarının ve bencillik dürtülerinin yok sayılmaması gerektiğini kabul etmekle birlikte insanın edimlerinin yalnızca bu unsurlar ile oluşmadığını söyler. Bir başkasının davranışlarımız hakkındaki yargılarını önemsediğimizi ifade eder. Smith

aslında bu görüşleri ile ahlak teorisini mekanik ve doğal bir toplum görüşüne bağlamıştır (Kesici, 2010). Bir başka düşünür olan David Hume'da benzer görüşlere sahiptir. D. Hume'da bireysel çıkarları önemserken aynı zamanda duygularımızın diğerleri ile bağlantı kurduğunu söylyerek edimlerimizi tamamıyla salt bir biçimde bireysel çıkarlarımıza göre kurgulamadığımızı ifade eder. Çünkü kurduğumuz ilişkilerde bir başkasının mutluluğu ile sevinirken acısı ilede acı duyabiliriz (Jacobs, 2008)

Diğer ahlak görüşleri ise kısaca şöyle özetlenebilir. Nietzsche'ye göre ahlak ilkeleri belirlemek saçmadır. Çünkü insan için erdemler ne kadar doğalsa erdemsizlikte bir o kadar doğaldır. Locke ise görüşlerini liberalizm çerçevesinde ele alır. İnsanın insan olduğu için elde etmiş olduğu bir takım doğal haklar vardır. Bunlar yaşamak, özgürlük, mülkiyet vb. haklardır. Bu hakların sınırlarının aşılması, ihlali ahlaksızlıktır. Haklar aynı zamanda ahlakı oluşturur. En üstün olan iyidir görüşünü benimsemiş olan Bentham ise zevk kendi başına iyi olandır. İyi ve kötü ayrımına girişmek manasızdır. Zevk nasıl iyiyse acı kötüdür. İyi ve kötüde başka bir anlam aramak gereksizdir der. Bergson ahlakı ikiye ayırmıştır. Açık ve kapalı ahlak vardır. Kapalı ahlak gelenekselleşmiş, kişinin hak ve hürriyetini önemsemeyen zorlama yoluyla kendini kabul ettiren ahlaktır. Açık ahlakta ise bireyin özgürlükleri esastır. İnsanın biricikliği önemsenir. Birbirinden farklı ve çeşitli görüşlere yaşam hakkı tanınmaktadır. Son olarak ahlak kavramının içi boş bir kavram olduğunu savunan görüşlerde mevcuttur. Örneğin Mandeville'ye ait olan ahlak görüşü kişinin çıkarlarının söz konusu olmadığı bir durumda, bireyin toplumun genel ahlak kurallarınıda önemsemeyeceğini iddia eder. Bu yüzden ahlak kavramının içinin dolduralamayacağını söyler (Aktan, 2009)

Özetle ahlak bireyin kendi çıkarlarını hesaba katan,ve bir edimde bulunduğunda onu mutlu eden ve kendi hak ve özgürlüklerinin sınırlarını çizerek davranışta bulunma eylemidir. Ancak aynı zamanda toplumsal norm ve ilkeleri, gelenek ve görenekleride aşamaz. Bu sebeple yapıp ettiklerinde bir başkasınıda hesaba katarak davranmak zorundadır. Bu sebeple bir kişiye sözel ve ya fiziksel saldırıda bulunduğunda, ahlaki normalara uygun davranmaya onu iten öz bilinç duygularının farkına vardığında veya herhangi bir sebeple toplumsal düzene uygun davranmdaığında ortaya çıkan utanç ve suçlulukla ahlakın yakın bir bağıntısı olduğu düşünülmektedir.

Fakat yinede insan açıkça yanlış bir davranış sergilediğinde örneğin yardıma muhtaç bir kişiye yardım etmediğinde, iftira attığında her zaman olumsuz duygular yaşamamaktadır. Buradan hareketle olumsuz duygu yaşamama halini ahlaki çözülme ile açıklamak mümkündür. Çalışmanın bu bölümünde ahlaki çözülme ve Bandura'nın Sosyal Bilişsel Kuramı ele alınacaktır.

1.6.2 Ahlaki Çözülme

Günlük hayatımızda etkin bir rol üstlenmiş olan ahlaki uzaklaşma (Bandura, 2002), kişinin ahlaki standartlarını ihlal eden olumsuz davranışlarına ahlaki bütünlük algısına zarar vermeden onay vermesini sağlar (Bandura, 2015). Diğer bir deyişle, yaş, eğitim durumu, iş durumu, psikolojik durum, sosyo-ekonomik düzey, dinî aidiyet gibi değişkenlerden bağımsız bir şekilde var olan ahlaki uzaklaşma (Bandura, 2002; Levesque, 2011), kişinin içsel ahlaki standartlarını eylemlerinden ayrıştırır, kişinin kendini sorumlu ya da suçlu hissetmeden etik olmayan davranışlar sergilemesine olanak sağlar (Moore, 2015; Robson ve Witenberg, 2013).

Ahlaki çözülme, bireyin ahlaksal ölçülerini değiştirmediği gibi, aksine, uygun olamayan davranışlarından ve bu davranışların neticesinde üstlendiği sorumluluğundan kaçmak için başvurduğu bir bilişsel yöntemdir. Bireyler, etik dışı davranışlarına yönelik olarak ahlakı askıya alır ve böylelikle her ne kadar etik dışı bir davranış sergilemiş olsalar da öz saygılarını muhafaza eder (Bandura, 2015). Ahlaki çözülme, kişinin bilinçli olarak başvurduğu bir yöntem olmadığından karşılığında ona karşı çözüm yolu bulmak oldukça zordur (Robson ve Witenberg, 2013).

Herhangi bir ahlaki standarta sahip olmak o ilkeye uygun bir davranışta bulunmayı gerektirmez. İnsanın öz denetim mekanizması harekete geçmedikçe ahlaki standartlar kazanmış olmak bir anlam ifade etmemektedir. Çünkü davranışlarımızı manipüle eden bilişssel ve çevresel uyaranlar mevcuttur (Bandura, 1991). Ahlaki çözülme kuramı, ahlaki çözülme seviyesi yüksek olan kişiler, ahlaksal ilkeler bakımından yaptıklarını önemsiz gibi gösteren mekanizmaları kullanmayı süreklilik haline getirmiştir (Moore, 2008).

Yapılan eylemin doğru olmadığı bilinmesine rağmen o davranışta bulunan kişiler eylemlerini belirli bir mantık çerçevesine oturtarak eylemi rasyonelize etme yoluna girişir (Bandura 1999). Bununla birlikte yapılan eylemin neticesinde gelecek olumsuz maliyet, psikolojik huzursuzluk aşılmış olur (Saidon, Galbreath ve Whiteley 2010). Sosyal Bilişsel Teoriye göre meydana gelecek çelişki hissinden bir nevi vaftiz yoluyla arınılır. Kişinin farkındalığındaki bu bağ kopuşu, toplumsal hayatta hoş karşılanmayacak, yerli yerinde olmayan davranışları yapmasına olanak sağlar (Christian ve Ellis 2014). Normal bir bilişsel işleyişte kişinin değer yargıları ile yapıp ettiklerinde vuku bulan çelişki hissi kişide huzursuzluk yaratacaktır. Bu sepeple yapılan eylemden vaz geçilecek ve ondan uzak durma gayretine girişilecektir. Fakat ahlaki çözülme yaşayan birey oto-denetiminde pasifleşmesinden ötürü değer yargılarıyla çelişen eylemi yapmaktan geri durmayacaktır (Moore vd. 2011, Reynolds, Dang, Yam ve Leavitt, 2014).

Ahlak standartlarına uygun olmayan davranışlar sergileyen kişilerin bazıları bu davranışlar sonucunda pişmanlık ve suçluluk gibi duyguları hissetmemek için bir takım bahanelere sığınırlar. Bu bahaneler kimi zaman büyük değerler kimi zamansa insanlık ve dünyayı kurtamak adına (savaşlar) olur. Hatta bu tür eylemlerde bulunan kimseler olumsuz duyguları tatmaktan ziyade yaptıkları davranışlardan dolayı kendileriyle gurur duymakta ve kendilerini yüksek ahlaki standartlara sahip bireyler olarak tanımlamaktadırlar (Bandura, 1999)

Bunların yanında, ahlaki uzaklaşmanın saldırgan davranışlarla ilişkili olduğu iddia edilmektedir (Gini, Pozzoli ve Hymel, 2014; Robson ve Witenberg, 2013; Wang ve diğ., 2018; Zelidman, 2014). Ahlaki uzaklaşma mekanizmaları, bireyleri, zararın kişisel sorumluluğunu en aza indirgemek ve kurbanı değersizleştirmek için zarar verici davranışları yapılabilir kılmaya, davranışın olumsuzsuzluğunu görmezden gelmeye teşvik eder (Johnson, 2014).

Bu noktadan hareketle bireyin kendi değer yargılarının yaptığı davranışların çelişmesi durumunda psikolojik huzursuzluk hissetmemesi için hangi tür metotlara başvurduğu ve hangi yollarla iç huzursuzluğunu dindirdiğini Albert Bandura'nın Sosyo Bilişsel Kuramı ile açıklanmaya çalışılacaktır.

1.6.3 Albert Bandura Sosyal Bilişsel Kuramı

Sosyal Bilişsel Kurama göre, her bir davranışın ardında insanın eğilimi olarak açıklanan tutum vardır. Bilişsel, duyusal ve davranışsal özelliklerimiz tutumlarımızla açığa çıkar (Kağıtçıbaşı, 2014). Tutumların tek başına davranışın otomatik belirleyicisi olduğunu söylemek zordur. İnsanların özellikle tutumlarının ve davranışlarının bilişsel bir unsuru olan, ölçü ve ilkeleriyle çelişen davranışlarına başta ahlaki davranış alanı olmak üzere büyük bir bölümde görmek mümkündür. Kuşku götürmez bir biçimde insanların sosyal hayatına yönelik davranışlarını ve tepkilerini belirleyen temel unsurlardan biri ahlaki ölçüleridir. Ahlaki ölçüler bireyin zihninde gelişip serpilirken ve içselleştirilirken birçok çeşitli kaynaktan beslenmektedir.

Sosyal bilişsel yaklaşım, insanların doğumundan başlayan süreçte ve tüm gelişim evrelerinde ebeveynlerini, kardeşlerini, akrabalarını, akranlarını, diğer inanları, medya ünlülerini, gözlemlediğini; hangi koşullar için hangi davranışların olumlu olduğunu öğrenmeye başladıklarını ve böylelikle içselleştirilen ahlaki ilkelerin davranışlar için bir pusula görevi gördüğünü söylemektedirler. Çünkü insan, kendi kontrol merkezinin öncülüğünde ilkelerini davranışa dönüştürür. Davranışının en neticesinde olumlu ya da olumsuz tüm sosyal yaptırımlar ve kendisinin kendine uyguladığı ambargolar olumluysa ölçüleri ile davranışlar arasındaki uyumu artar. Bir başka deyiş ile belirlenen ölçüler uygun davranışlar toplumsal normlarla uyum içerisindeyse bireysel ve sosyal olarak memnuniyet duygusu yaratırken, toplumsal normlara uymayan davranışlar ise yine sosyal ve kişisel yaptırımlara uğrar. Daha çok öz-yaptırımlar (öz-ödül, öz-saygı, öz-eleştiri, özkınama gibi) davranışın içsel standartlara bağlı kalmasını sağlar (Bandura,1991). Ancak toplum içerisinde toplumun öngördüğü ahlaki standartları elde etmek ve öz-düzenleme yeteneğine sahip olmak ahlaki standartlara uygun olarak eylemde bulunmayı zorunlu kılmaz. Öz düzenleme kapasitesi birey tarafından aktive edilmedikçe işlevsel değildir ve seçici aktivasyonla standartlar ve davranışlar arasındaki bağı zayıflatabilecek psikobilişsel ve çevresel unsurlar bulunmaktadır (Bandura,1991).

Ahlaki çözülmede oto denetimin zayıfladığı dört temel unsur vardır. Bunlar yapılan eylem sonucunda eylemin bir çıkar getireceği kanısı, zarar verici eylemin

şiddetinin normalinden daha az vurgulanması, kıyaslama ile yaptığı davranışın daha kötülerinin olduğunu savunması ve kurbanın suçlanmasıdır (Thonberg ve Jungert 2013)

Sosyal Bilişsel Kuram ile yakınlık gösteren sınıflandırmalarda literatürde yer almaktadır. Bilişsel çelişkeleri dört ana başlıkta toplamak mümkünüdür. Bunlar; bilişsel yeniden yapılanma, sorumluluğu azaltma, olumsuz çıktının çarptırılması ve kurbanın suçlanmasıdır. Bandura'ya (1999) göre bilişsel yeniden yapılanma ahlaki haklılaştırma, faydacı kıyaslama, örtmecili etiketlemedir. Sykes ve Matza (1957) ise Nötralizasyon Tekniklerinde buna örtmeceli etikleme demiştir. Yeniden yapılanmaya Barriga ve Gibbs (1996) ise Kendine Hizmet Eden Bilişsel Çarpıklıklar teorisinda buna azaltma ve yanlış etiketlendirme ismini vermiştir. İkinci başlık olan sorumluluğu azaltmada ise sorumluluğu kaydırma, sorumluluğu dağıtma (Bandura, 1999) sorumluluğun reddi (Sykes ve Matza,1957) başkalarını suçlama (Barriga ve Gibbs, 1996) isimlendirmelerini görmekteyiz. Üçüncü bilişsel çelişki olan olumsuz çıktının çarptırılmasına Bandura (1999) sonuçları görmezden gelme, sonuçları saptırma ifadelerini kullanırken, Sykes ve Matza (1957) zararın inkar edilmesi Barriga ve Gibs (1996) ise azaltma ve yanlış etiketlendirme olarak isimlendirir. Son olarak kurbanın suçlamasında suçlama (Bandura, 1999) kurbanın inkâr edilmesi (Sykes ve Matza,1957) azaltma/yanlış etiketlendirme ve başkalarını suçlama kavramsallaştırılması vardır (Ribeaud ve Eisner, 2010)

Bandura sosyal bilişsel kuramı çerçevesinde geliştirdiği ahlaki çözülme mekanizmaları ile insanların bu ikilemden nasıl kurtulduklarını açıklamaya çalışmıştır. Ahlaki çözülme insanların seçici biçimde ahlaki standartlarından uzaklaşmasıdır. Fakat insanlar, bilişsel olarak yaptıkları yanlış eylemlere doğru olduğuna ilişkin gerekçeler sunmaktadır. Bandura Sosyal bilişsel kuramı ile bu gerekçelere nasıl ulaşıldığını anlatır. Ahlaki çözülme bilişsel yapıyla doğrudan bağıntılı sekiz bilişsel düzenek ile gerçekleşmektedir. Bu bilişsel mekanizmalar, ahlaki haklılaştırma, örtmeceli etiketleme, faydacı kıyaslama, sorumluluğun yer değiştirmesi, sorumluluğun yayılması, sonuçları saptırma veya önemsememe, dehümanize etme ve suç atfetmedir (Bandura,1990).

Sırası ile bilişsel çelişkiden kurtulmak için sekiz bilişsel mekanizma incelenecektir.

Ahlaki Haklılaştırma

Ahlaki haklılaştırma metodunu uygulayan bir kişi yapılan yıkıcı bir eylemin ahlaki ilkelere, değer yargılarına ve sosyal değerlere uygun olmaması halinde yaptığı davranışı ahlaki normlara uygun görür. Özelliklede bir başkasına veya çevreye karşı zarar veren veyahut verebilecek eylemini/eylemlerini rasyonelleştirip onu ahlak ilkelerine ters düşmediği kanısını savunur (Bandura, 1991, Bandura 1990, Bandura 2002).

Faydacı Kıyaslama

Adlandırılmasında da anlaşılacağı üzere avantajlı kıyaslama ahlaki standartlara uygun olmayan bir davranış gerçekleştiğinde kişi onu yaptığı eyleme nazaran daha kötü olarak sıfatlandırılabilecek bir başka eylem ile kıyaslar. Bundan ötürü yaptığı eylemin zarar açısından daha az olduğu görüşü ile kendini rahatlatır. Bu yolla yaptığı eyleme hafifletici bir unsur yükler. Ve yaptığı zarar verici eylemi diğer yapılan eylemlerle kıyaslayarak avantajlı konuma geçer (Bandura, 1991). Şiddet uygulayan bir birey dünyadaki cinayetleri örnek göstererek yaptığı eylemin diğerinin yanında bir önem arz etmediğini söylemesi faydacı kıyaslamaya örnek olarak gösterilebilir.

Sorumluluğun Yer Değiştirmesi

Kişi bir eylemi yapıp yapmama konusunda bir ayrım noktasına geldiğinde o eylemi yaparken kendi faal rolünü düşünür. Şayet kişi o eylemi yaparken etkin rolü olmadığı kanısına varırsa o eylemi yapmaktan çekinmez. Yaptığı eylemi herhangi bir otoriter figüre atfetme imkanı varsa ahlaki standartların bir önemi yoktur (Bandura, 1990, Bandura,2002)

Evde atık maddelerin ayrıştırılması hususunda birey bu ayrıştırmayı yapmıyor ve benim doğru olan eylemi yapmam ile doğada hiçbir şey değişmeyecek düşüncesine sahipse sorumluluğun yer değiştirmesi olan bilişsel hata ile içini rahatlatır.

Sorumluluğun Yayılması

Sorumluluğun yayılması söz konusu olduğu vakit kişi tekil eylem göstermekten ziyade bir grup kararından etkilenir. Şayet karar bir topluluk tarafından alınmışsa bireyin ahlaki normlar ile geliştirmiş olduğu bağ gevşer ve alınan kararlardan dolayı herhangi bir

sorumluluk hissi oluşmaz (Bandura, 1991, Bandura 1990, Bandura 2002). Sorumluluğun yayılmasında grubun kararlarına uyma eğimi vardır. Örneğin bir iş yerinde topluca alınan olumsuz bir karar yüzünden kişi kendini sorumlu hissetmez veya sorumluluğun dağıtılması sebebiyle olumsuz duygunun hafiflemesi söz konusudur.

Sonuçları Saptırma veya Önemsememe/Sonuçları Görmezden Gelme

Bir kişi emellerinden ve kişisel çıkarlarından dolayı karşısındakine zarar verici bir eylemde bulunduğu takdirde, neden oldukları kötü sonuçlarla karşı karşıya kalmak istemezler. Yapılan zarar verici davranışın olumsuz netitecelerinden etkilenmemek içim, içinde bulunduğu durumu önemsememe, eyleminden ötürü doğan hasarı mevcut halinden daha az göstermeye çabalama ve eylemin olumsuz sonuçlarını çarpıtma girişiminde bulunurlar. Böylece olumsuz sosyal davranışın edimi ile birlikte, bireyi huzursuz edecek ve onda suçluluk duygusu uyandıracak bir neden kalmaz (Bandura, 1991, Bandura, 1990).

Dehümanize

Dehümanize insanın değersizleştirilmesidir. İnsan olmanın gerekliliği olan şeref, gurur, şahsiyet vb. özelliklerin önemsenmediği ve yok sayılmasıyla başlar. Kişi karşısındaki insanı insan olarak görmekten çıkarır. Onu bir nesne vaya hayvan olarak algılar. Böylelikle kurbana karşı empati yapmasına, merhamet göstermesine gerek kalmaz. Ona karşı yapmak istediği her şeyi kolaylıkla yapar (Bandura 2002, Bandura 1990)

Örtmeceli Etiketleme

İnsan dili vasıtası ile kültürünü oluşturan ve yaşamına biçim veren bir varlıktır. Dil ile düşünce ve davranışlar arasında yadsınamaz bir bağ vardır. Dil ile insan çevresini kavrama girişimde bulunur ve onu aşar. Kendi mevcudiyetinin ve çevresinin farkına varır. Örtmeceli Etiketlemede yanlış davranış dil vasıtası ile gölgede, gri alanda bırakılma gayretine girişilir ve maskelenir. Kabul görmeyen davranış laf kalabalığı ile dolaştırılarak nötrlenmeye çalışılır (Bandura, 1991, Bandura 1990)

Suç Atfetme

Suç atfetme özetle bireyin kendisini yaptığı yanlış eylemde hatalı bulmama durumudur. Kendisinin bir kurban olduğu iddiasına yer verir. Doğru olmayan eylemini ağır kışkırtma ve tahrik altında yaptığını söyler. Bu yolla bireysel emellerini temize çıkartır ve savunmacı bir tepki verir. Suç atfetme yanlızca kışkırtma bahanesi ile yapılmaz. Aynı zamanda yanlış eylemi bir baskı altında yaptığını ifade ederek eyleminin sorumluluğunu karşı tarafa yıkar (Bandura, 1991, Bandura, 1999)

Bandura'nın ahlaki çözülme ile ilgili ortaya koymuş olduğu bilişsel çarpıtmaların kısaca özeti bu şekildedir. Son olarak Bandura (1991) ahlaki çözülmenin her an her yerde ve her koşulda olabileceği görüşünün altının çizilmesinde fayda vardır.

1.6.4 Ahlaki Çözülme ve Saldırganlık.

Saldırgan davranışların insanın doğasında bulunan içgüdüleri dolayısıyla ortaya çıkan bir olumsuz sosyal davranış olduğu görüşünü benimseyen yaklaşımlara karşı (Öztürk, 2008; Cüceloğlu 2001; Fromm, 1993), insanın saldırgan davranışları içgüdüden bağımsız verili şemalar, taklit, gözlem, rol model alma ve medya gibi araçlarla öğrendiğini ardından edinilen şemaların uygun zamanda bellekten geri çağırılarak saldırgan davranışların gerçekleştiğini savunan kuramlar vardır (Bandura, 1978; Korkamz, 2004). Çünkü insanın davranışları güdüsel olmakla birlikte aynı zamanda bir öğrenme sürecine tabidir. Bu sebeple birey yapıp ettiği davranış ve davranışından doğan sonuçları kendinden bağımsız, dürtüler yoluyla değil yaptığı tercihler dolayısıyla yaşamaktadır.

İnsan davranışlarını bilinçli tercihler ile yapmaktadır. Dolayısıyla davranışların düşünce ile yakından ilişkisi vardır. Buradan hareketle kişi davranışlarını içten gelen isteklerinden ayırarak onu bilişsel bir sürece katılmasını sağlar. Bu süreç toplumsal hayatta kişinin sosyalizasyon sürecine uyum sağlamasına yaramaktadır (Geçtan,2010)

Fakat bireyler olumsuz sosyal davranışların sergilenmesinde, örneğin saldırganlık davranışı ve ondan doğan sonuçları, olumsuz etkileri göz ardı edebilmektedir. Yapılan davranış doğru olmasa dahi kişi yapılan eylemin doğru olduğuna ilişkin bilişsel gerekçeler sunmaktadır. Saldırganlık davranışının yapılmasından sonra kişide olumsuz

sosyal duyguların açığa çıkmaması (kişide suçluluk, utanç ve pişmanlık gibi) ahlaki çözülme kavramı ile açıklanmaktadır (Bandura, 1990).

Saldırganlık, şiddet, terör gibi davranışların sonucunda kişi yaptığı eylemi ahlaki normlar ile çelişkili görmeyebilir. Bu bilişsel çarpıtma Bandura'nın ahaki çözülme ve bilişsel çarpıtma mekanizması ile açıklanmaktadır. Kişi örneğin saldırganlık davranışının sorumluluğunu almayabilir veya sorumluluğu diğerleri ile paylaşarak olumsuz duygu durumunu yaşamamaktadır. Yine saldırganlık davranışına ahlaki olarak uygun bir haklılık atfedebildiği gibi yaptığı davranışı dilsel vurgulamaları ile (ölüdürldü yerine etkisiz hale getirildi) hafifletebilmektedir (Bandura, 1991).

1.7 İlişkisel Saldırganlık, Utanç ve Suçluluk Duyguları ve Ahlaki Çözülme ile İlgili Yapılan Çalışmalar

Yapılan literatür taramasında bireylerin utanç duyduğu durumlarda suçlanmayı dışsallaştırma eğilimleri dolayısıyla utancın ve saldırganlığın ilişkili olduğu söylenmektedir (Stuewig, Tangney, Heigel, Harty ve McCloskey, 2010). Yine utanç, saldırganlıkla yakın ilişkili olan öfke, kızgınlık, bir diğerini yargılama davranışı, şüphecilik ve düşmanlık barındıran işaretler ile poztif yönde ilişkili bulunmuştur (Tangley ve ark., 1992). Suçluluk duygusunun ise utancın aksine dışa dönük eleştirme, düşmanlık içeren işaretler, kızgınlık ve öfke gibi duygulanımlarla negatif yönlü bir ilişkisi vardır (Stuewig ve ark., 2010; Tangney ve ark., 1996). Buna ek olarak suçluluk duygusu yaşayan birey bir duruma kızdığında utanç yaşayana göre daha az öfkeli (Stuewig ve ark., 2010; Tangney ve ark., 1996) ve suç eylemine katılmada daha az etkinlik göstermektedir (Stuewig ve McCloskey, 2005). Bu bilgileri destekleyecek bir diğer çalışma ise suçluluk puanı alan kişilerin, öfke, vandallık, gasp ve antisosyal davranışlar gibi olumsuz davranışların arasında ilişki bulunamadığı bilgisidir (Cohen, Wolf, Panter ve Insko, 2011).

Utancın yine bireyin kendisine dönük öfke ile pozitif yönlü bir ilişkisi vardır. Fakat suçlulukta dışadönük öfke ile pozitif, öfkeyi kontrol etmede olumlu bir ilişki olduğu yapılan araştırmalarda görülmüştür (Lutwak, Panish, Ferrari ve Razzino, 2001). Daha önce suçluluk duygusuna sebep olan davranışlar bireylere hatırlatıldığında, suçluluk

duygusunun deneyimi bireyi bir diğeri ile kurduğu ilişkide daha yapıcı ve iş birliğine yöneltmektedir (de Hooge ve ark., 2007; Ketelaar ve Au, 2003).

Şiddete yol açan unsurların başında utanç ve suçluluk duygularının olduğunu söyleyen araştırmacılarda vardır. Utanç ve suçluluktan doğan aşağılanma her türlü şiddeti doğurabilmektedir (Gilligan, 1996). Reddedilme ve istismara maruz kalmak yetişkinlik dönemlerinde bireyde utanma duygusunu açığa çıkartabilmektedir. Bu sebeple bu kişiler utanma duygusunun giderilmesinin aracı olarak saldırganlık davranışını görmektedirler. Hatta erken dönemlerde utanç duygusunun hissedilmesi veya deneyimlenmesi, ileriki dönemlerde tekrar tetiklenmemesi için yerini sürekli bir öfke durumuna bırakabilmektedir (Farmer ve Andrews, 2009). Bu bilgiye ek olarak utanç duygusunda hissedilen benlik algısı, değersizlik hissi veya küçülme gibi olumsuz duygular utancı saldırganlık davranışına dönüştüren zincirin ilk halkasıdır (Elison ve ark., 2014). Utanç duygusu ilk aşamada öfke ile kendini dışa vururken, dinamiğinin işleyişine göre saldırgan davranışlara aktarım yapabilmektedir (Elison ve ark., 2014; Velotti ve ark., 2014). Ayrıca utanç sürekli öfke ile bağlantılandırılmış ve saldırgan davranış rolü ile açıklanmıştır (Hejdenberg ve Andrews, 2011). Utanç, davranışsal utanca döndüğünde öfke ve öfkeli tepkiler ile pozitif iken, bedensel utanç duygusu daha çok kişiye yöneltilen eleştirilere verilen öfkeli tepkiler ile ilişkilendirilmiştir (Hejdenberg ve Andrews, 2011).

Yapılan çalışmalar saldırgan davranışların ortaya çıkmasında öz bilinç duyguları kadar bilişsel süreçlerinde etkin rol oynadığını göstermektedir. 10 ila 15 yaş aralığındaki 799 çocuğun dahil edildiği bir çalışmada, saldırgan davranışının sonuçları ve eyleminde bir sorumluluğu olmadığını düşüen, olumsuz sosyal davranışının sonuçlarını önemsemeyen ve saldırgan davranışta bulunduğu kurbanı suçlayan çocukların saldırganlık düzeyinin diğerlerine göre daha yüksek olduğu bulunmuştur (Bandura, Barbaranelli, Caprara ve Pastorelli,1996). Bu çalışmadan hareketle ahlaki çözülme teorisini esas alan araştırmalar, olumsuz sosyal davranış sergileyen çocukların, yaptıkları davranışın neticesinide olumlu olarak yorumladıklarını göstermiştir (Crick ve Dodge, 1996; Crick ve Werner, 1998; Lochman ve Dodge, 1994).

Yine saldırgan davranışları Bandura'nın sosyo bilişsel teorisi bilgi işlemi ile anlamlandırmaya çalışan araştırmacılar, bireylerin elde ettiği işaretleri, bilgi işleme sürecinde niteliksel olarak farklı işlemelerinden dolayı saldırgan davranışların ortaya

çıkabileceğini söylemektedirler. Bununla birlikte saldırganlık uygulayanların çelişkili bir durumla karşılaştıklarında sosyal imgeleri diğerlerine göre daha düşmanca yorumladıkları (Crick ve Dodge, 1996; Dodge ve Coie, 1987), bir problemle karşılaştıklarında diğerlerine nazaran daha az çözüm bulabildikleri (Asarnow ve Callon, 1985), ve amaçsal olarak daha düşmanca tutumlara eğilim gösterdikleri bulunmuştur (Erdley ve Asher, 1996)

Saldırgan davranışlar ve bilişsel çarpıtmalar ile ilgili başka araştırmalarda yukarıdaki bilgiler ile paralellik göstermektedir. Saldırgan davranışlar sergileyenler kişilerarası iletişimlerinde karşısındakilerin niyetlerini ve davranışlarından dolayı ortaya çıkacak olumsuz sonuçları çarpıtma eğilimindedirler (Rudolph ve Clark, 2001, Schwartz v.d. 1998). Albert Bandura ve ark. (1996) yaptığı çalışmada saldırganlık davranışı sergileyen çocukların suçluluk duygusunun deneyimlememesidir. Ve toplumsal imgeleri düşmanca olarak algılamaları (Crick ve Dodge, 1996; Crick ve Werner, 1998; Lochman ve Dodge, 1994) saldırganlık davranışının ahlaki çözülme ile de pozitif yönlü ilişkili olabileceğini hissettirmektedir.

Zorbalığı uygulamada ortaya çıkan şiddete başvurma sebebi ile saldırganlıkla eşleyen çalışmalarda yine saldırganlık davranışı ile ahlaki çözülmenin yakın ilişkisinden bahsedilmektedir. Saldırgan eyleme başvuran zorbalar kendi davranışlarını olduğu gibi, diğer saldırgan davranış sergileyenlerinde tutumlarını haklı göstermeye çalışırlar (Yadava, Sharma, ve Sharma, 2008). Yapılan diğer çalışmalar zorbalık uygulayan ergenlerin hem amaca yönelik hem de tepkisel saldırganlık biçimini kullandıklarını göstermiştir. Ergenlerin akran grupları içinde arkadaşlarına baskı kurmak ve grup içinde popüler olmak için amaca yönelik saldırgan davranışlar sergilediği buna ek olarak bir diğerinin provoke edilmesinden sebep reaktif saldırganlık sergilediği bilgisine ulaşılmıştır (Camodeca, Goossens, Terwogt ve Schuengel, 2002; Salmivalli ve Nieminen, 2002). Yine grup içinde popüler olmak, statüsünü yükseltmek ya da korumak amacıyla reaktif saldırganlığın araçsal olarak kullanıldığı görülmektedir (Camodeca ve Goossens'a 2005).

1.8 Amaç

Utanç ve suçluluk duygulanımlarının bireye olumlu ve olumsuz yönde birtakım etkileri mevcuttur. Yapılan alanyazın taramasında suçluluk duygusu daha yapıcı etkiler ile ele alınırken, utancın yapıcı etkilerinden ziyade yıkıcı etkilerine odaklanılmıştır. Suçluluk duygulanımının ilişkisel saldırganlık ile bağıntısının olmadığı görülmüştür. Suçluluk duygusu saldırgan davranışları motive etmek yerine, bu duygu yaşandığı andan itibaren suça karışma, saldırganlık davranışları vb olumsuz olgulardan bireyi uzak tutmaya yaramaktadır (Cohen, Wolf, Panter ve Insko, 2011). Fakat utancın suçluluğa nazaran saldırganlıkla kurduğu ilişkinin pozitif yönlü bir ilişkisi vardır. Özellikle utanç duygusu bir diğerinden gelen suçlamayı almamak adına olumsuz durumu dışsallaştırma eğilimindedir (Stuewig, Tangney, Heigel, Harty ve McCloskey, 2010). Bu nedenle saldırgan davranış ile yakından ilişkili olduğu düşünülmektedir. Yapılan çalışmalarda utancın saldırganlıkla paralellik gösteren öfke, hırçınlık vb. Durumlarla ilişkili olduğu bulunmuştur. Buradan hareketle araştırmanın ilk amacı ergenlerde utanç ve suçluluk duygularının ilişkisel saldırganlık uygulama yönünde farklı düzeylerde olduğu yönündedir.

Yapılan çalışmalarda saldırganlık davranışı ile bilişsel hataların üzerinde durulmuştur. Saldırganlık tutumunda olan bireyler bu davranışlarının sonuçlarını ve saldırgan davranışta bulundukları kişilerin niyetlerini yanlış yorumlamaktadır. Olumsuz bir davranış olan saldırganlık bireyde olumsuz duygulanımları açığa çıkartır. Fakat saldırganlık gerçekleştikten sonra kişide pişmanlık ve suçluluk duygusunun olmaması, çevresel etmen ve imgeleri düşmanca görme eğilimi saldırganlık davranışının, bilişsel hatalar ile olumlu yönde ilişkili olduğu görüşünü hakim kılar. Bandura'nın (1999) sosyo bilişsel yaklaşımı olumsuz bir davranış sergilendikten sonra bireylerde utanç, suçluluk ve pişmanlık gibi duyguların neden açığa çıkmadığını açıklamaya yarayan bir kuramdır. Saldırganlık tutumunu toplumca istenmeyen bir davranış olarak ele aldığımızda onun ahlaki bir davranış olmadığını görürüz. Fakat saldırganlık davranışından sonra öz bilinç duygularından utanç ve suçluluğun, ayrıca pişmanlık gibi kişiyi rahatsız edecek duygulanımlarının devreye girmemesini ahlaki çözülme kavramı ile açıklayabiliriz. Böylelikle diğer araştırma amacımızı ergenlerde ilişkisel saldırganlık düzeyi ile ahlaki çözülme düzeyinin ilişkili olduğu yönünde ortaya koyabiliriz. Yine öz bilinç duyguları

literatür taramasında sosyal veya ahlak duyguları olarak adlandırılmıştır. Bu sebeple öz bilinç duyguları ile ahlaki çözülme kavramlarının yakın ilişkisi olduğu düşünülebilir. Bu bilgiler ışığında ilişkisel saldırganlık, utanç ve suçluluk ve ahlaki çözülmenin birbirleri ile yakından bağıntısı vardır. Bu noktadan hareketle araştırmanın üçüncü amacını ergenlerde öz bilinç duygularından utanç ve suçluluk ve ilişkisel saldırganlığın arasındaki ilişkide ahlaki çözülmenin aracı rolü olduğu yönündedir.

Bir diğer araştırma amacı ise cinsiyetin ilişkisel saldırganlık düzeyinde farklılık yarattığıdır. Kadınların erkeklere nazaran ilişkisel saldırganlığa başvurma sıklığının daha fazla olduğunu gösteren çalışmalar mevcuttur. Yine cinsiyet bağlamında suçluluk ve utancın düzeylerinin farklılaşacağı varsayımı araştırmanın sorusudur.

Yapılan çalışmalarda ilişkisel saldırganlığın özellikle ortaokul ve lise yıllarında ortaya çıktığı ve yaşantının sonraki yıllarında saldırganlık tutumu olarak sıklığının düştüğü görülmüştür. Bu nedenle yaş ve ilişkisel saldırganlığın yine yaş ile utanç ve suçluluğun arasındaki ilişkinin incelenmesi araştırmanın amacını kapsamaktadır.

Özetle bu araştırmanın amacı lisede eğitim ve öğretim gören öğrencilerin ilişkisel saldırganlık tutumu ile utanç ve suçluluk duygulanımları arsaındaki ilişkide ahlaki çözülmenin aracı rölüdür.

Bunun yanı sıra teorik olarak ilişkili olduğu varsayılan yaş ve cinsiyet gibi bir takım demografik bilgilerin araştırmadaki temel olan değişkenler ile araştırılmasıdır.

1.8.1 Hipotezler

Bu araştırmanın amacı, lise dönemindeki 14-18 yaş aralığında ki ergenlerin ilişkisel saldırganlığının, utanç, suçluluk ve ahlaki çözülme bakımından ilişkisi incelemektir. Bu amaç doğrultusunda oluşturulan hipotezler şunlardır:

Hipotez 1: Ergenlerin ilişkisel saldırganlık toplam puanı ile ahlaki çözülme puanı ilişkilidir.

Hipotez 2: Ergenlerin ilişkisel saldırganlık dışlama puanı ile ahlaki çözülme puanı ilişkilidir

Hipotez 3: Ergenlerin ilişkisel saldırganlık dedikodu puanı ile ahlaki çözülme puanı ilişkilidir

Hipotez 4: Ergenlerin ilişkisel saldırganlık manipülasyon puanı ile ahlaki çözülme puanı ilişkilidir.

Hipotez 5: Ergenlerin ilişkisel saldırganlık toplam puanı ile utanç puanı ilişkilidir.

Hipotez 6: Ergenlerin ilişkisel saldırganlık toplam puanı ile utanç dışsallaştırma puanı ilişkilidir.

Hipotez 7: Ergenlerin ilişkisel saldırganlık toplam puanı ile suçluluk puanı ilişkilidir.

Hipotez 8: Ergenlerin ilişkisel saldırganlık düzeyi ile utanç dışsallaştırma puanı arasındaki ilişkide ahlaki çözülme aracı rol oynamaktadır.

Hipotez 9: Ergenlerin ilişkisel saldırganlık toplam puanı, utanç, suçluluk, utanç dışsallaştırma ve ahlaki çözülme bakımından anlamlı biçimde yordanmaktadır.

1.8.2 Diğer Araştırma Soruları

1. Cinsiyete göre ergenlerin utanç puanları farklı mıdır?

2. Cinsiyete göre ergenlerin suçluluk puanları farklı mıdır?

3. Cinsiyete göre ergenlerin ilişkisel saldırganlık toplam puanı ve alt boyutları farklılaşmakta mıdır?

4. Yaş ile ilişkisel saldırganlık, utanç ve suçluluk, ilişkisel saldırganlık ve ahlaki çözülme arasında ilişki var mıdır?

1.9 Tezin Önemi

İnsanın sosyal bir canlı olması dolayısıyla içinde yaşadığı sosyal ortamın ondan beklentilerini, birtakım işaretleri, kuralları ve toplumun belirlemiş olduğu hedefleri fark etmesi ve sonra bu verili isteklerin özümsenip ona uygun davranışların geliştirilmesi ve uygulanması gerekmektedir (Aziz, 1982). İnsan için kendine dair farkındalığın yanında

toplumsal farkındalığında önemi bu noktada ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla değerlendirme yetisine sahip olunulması gereken öz bilinç duyguları bireyin yaşadığı çevre ve ortama uyum sağlamasında önemli bir rol üstlenmektedir. Öz bilinç duyguları ile kişi edimlerini değerlendirmekte ve diğerlerinin toplamının belirlemiş olduğu çizgide hangi tarafa karşılık geldiğini analiz etmektedir (Leary, 2004). Böylelikle ondan beklenen istekleri ve kuralları uygun bir biçimde yerine getirebilirse gurur vb. duygular açığa çıkacaktır. Fakat belirlenen ilkelere ve kalıplara başarılı bir şekilde yanıt verilememesi halinde kişi suçluluk ve utanç duygusu yaşayacaktır (Tracy ve Robins, 2007). Alanyazın taramasında utancın saldırgan davranışlar ile pozitif yönlü ilişkisinin olduğu görülürken suçluluk duygusunun daha çok telafi etme davranışlarını beslediği görülmektedir (Lewis,1971). İnsan için olumsuz sosyal bir davranış olan ilişkisel saldırganlık hem uygulayanın hem maruz kalanın ileriki yaşantılarında ciddi sosyal ve psikolojik rahatsızlıklara yol açabilmektedir. Bu sebeple saldırganlığı teşvik edici veya engelleyici etmenlerin araştırılması önem arz etmektedir.

Olumsuz bir sosyal davranışın (ilişkisel saldırganlık) gerçekleşmesi halinde kişi kendi standartları ve ahlaki standartların uyuşmadığı yönünde bir çelişki yaşamaktadır. Bu sebeple yapmış olduğu olumsuz davranışın kendini kötü hissettirecek birtakım duygular ile (utanç ve suçluluk) kendini veya durumu kınama yoluna gider (Bandura, 1999). Ve bu yolla kendine olumsuz sosyal davranışları gerçekleştirmemek için öz yaptırım uygular. Örneğin suçluluk bireyin içsel standartlarının aşıldığı anda ortaya çıkar ve suçlu kişi yaptığı olumsuz davranışın bedelini kabullenir. Böylelikle suçluluk, yapılan olumsuz davranışın telafi edilmesine ve bireyin kendine yaptırım uygulamasına neden olur (Tangney, 1991; Ferguson ve Stegge, 1998; Hoffman, 1998). Utanç ve suçluk gibi öz bilinç duyguları bir diğeri ile girilen kişilerarası ilişkilerde deniyimlenmesi sebebi ile kişinin davranışlarını, düşüncelerini, bakış açısı almasını sağlamaktadır. Bu duygular toplumca uygun görülmeyen davranışları engelleyici rolü ve ahlaki davranmaya teşvik edicidir. Ayrıca bu duyguların ortaya çıkması için bilişsel bir gelişimde söz konusu olduğundan, bu duygulara ahlaki duygularda denmektedir (Tangney ve Salovey, 2000, Spero, 1984, Tracy ve Robins, 2004). Fakat birey kendi davranışı ve toplum tarafından belirlenen ahlaki standartları bazı metot yollarıyla ayrıştırmakta ve öz yaptırımını devre dışı bırakabilmektedir. Bu mekanizmalar genel olarak; yaptığı davranışı haklılaştırma,

sorumluluktan kaçınma, kurbanı insanlıktan çıkarma, aşağılama ve çeşitli dilsel söylemler ile durumu hafifletmedir.

Buradan hareketle diğerine zarar verme girişimi ve niyeti olan saldırganlık utanç ile pozitif, suçluluk ile negatif bir ilişki kurmaktadır. Fakat saldırgan davranış sergileyen birçok kişi bilişsel çarpıtmalar ile yaptığı olumsuz sosyal davranışın yükünü ve vurgusunu hafifletmektedir. Günümüzde yaşanan terör olaylarının ve suça karışanların genelinin ahlaki sınırları ihlal etmediği yönünde kanıları mevcuttur. Fakat yine Bandura (1990) bilişsel çarpıtma olan ahlaki çözülmeyi suçlulardan daha çok sosyal grup ve toplumsal alanlarda konumlarının zedeleneceğini düşünen sıradan insanların gerçekleştirdiğini söylemektedir.

Bu sebeple olumsuz bir olumsuz sosyal davranış olan ilişkisel saldırganlığın ne olduğu, ne gibi etkilerinin olduğuna dair araştırmaların yapılması, onu pekiştirici/teşvik edici ve engelleyici etmenlerin ne olduğunun bilinmesi, saldırganlık ve duyguların ilişkisinin açığa çıkartılması ve son olarak ahlaki çözülmeyi suça karışanlardan daha çok uygulayan sıradan insanların söz konusu bilişsel mekanizmaya nasıl sığındıkları ve ahlaki çözülme mekanizmasına dair bilginin arttırılmasının önemi büyüktür. Bu bağlamda çalışma ilişkisel saldırganlığın kullanılma ve yapılabilecek uygulamaları üzerine düşünebilmemizi sağlayacak, duygu ve biliş ile ilişkisini açığa çıkartacaktır.

Bu çalışmada üç farklı ölçek kullanılmıştır. Bu bağlamda söz konusu çalışmada literatürde yer alan bulgular toplanarak; suçluluk ve utancın ilişkisel saldırganlığa etkisi, ahlaki çözülme değişkeniyle ve çeşitli demografik bilgiler ile incelenmiş olacaktır. Buna ek olarak ergenlerin ahlaki çözülmeye ne sıklıkla başvurduğu ve uyguladığı belirlenerek ilişkisel saldırganlık, utanç ve suçlulukta aracı rol olup olmadığı araştırılması hedeflenerek literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

BÖLÜM 2. YÖNTEM

Bu araştırmada 14-19 yaş aralığında lise öğrencisi olan ergenlerin ilişkisel saldırganlık ile utanç, suçluluk ilişkisinde ahlaki çözülmenin aracı rolünün incelenmesi için ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modelli araştırma tekniğinde, özne veya nesneye ilişkin kendi konumları olduğu gibi aktarılmaya çalışılmaktadır (Karasar,2009). Tarama modellerinden birini içeren ilişkisel tarama modeli ise en az iki değişkeni birlikte değerlendirerek aralarında herhangi bir değişim olup olmadığının ve değişiminin derecesinin saptanması için yapılmaktadır. Böylelikle değişkenlerin arasındaki korelasyonel ilişkinin yorumlanması ve değişimin kestirilmesine olanak sağlanmaktadır (Karasar,2009)

2.1. Evren ve Örneklem

Araştırmada 14-19 yaş arasında (M= 15,9) 94 (%54) kız öğrenci ve 80 (%46) erkek olmak üzere toplam 174 lise öğrencisine, uygun örneklem seçimi ile ulaşılmıştır. Katılımcıların yaş ortalaması 15,9'dur. Katılımcıların anne eğitim durumuna göre dağılımı annesi ilkokul mezunu olanlar katılımcıların 36,8% ortaokul mezunu olanlar %27 lise mezunu olanlar %25,9 lisans mezunu olanlar %9,8 yüksek lisan/doktora mezunu olanlar % ,6'sı oluşturmaktadır. Katılımcıların baba eğitim durumuna göre dağılımı babası ilkokul mezunu olanlar katılımcıların %19,5 ortaokul mezunu olanlar %22,4 lise mezunu olanlar %37,4 lisans mezunu olanlar %17,2 yüksek lisans mezunu olanlar %3,4 oluşturmaktadır. Katılımcılar orta sosyo ekonomik düzeyi temsil eden aileden gelmektedirler.

2.2 Veri Toplama Araçları

Bu bölümde araştırmada kullanılan veri toplama araçları sosyodemografik bilgi ve veri formu, ergenler için özbilinçlilik duygulanımları testi (TOSCA-A), arkadaşlık ilişkilerinde ilişkisel saldırganlık ölçeği ve ahlaki çözülme (moral disengagement) ölçeği prosedürleri ile ilgili bilgi verilmesi hedeflenmiştir.

2.2.1 Kişisel Bilgi ve Veri Formu ve Bilgilendirilmiş Onam Formu

Kişisel Bilgi ve Veri Formunda; çocuğun yaşı, cinsiyeti, anne-babanın medeni durumu, annenin eğitim durumu, babanın eğitim durumu, annenin yaşı, babanın yaşı, ailenin gelir durumu sorularını içermektedir.

2.2.2 Ergenler için Özbilinçlilik Duygulanımları Testi (TOSCA-A)

Ergenler İçin Özbilinçlilik Duygulanımları Testi (TOSCA-A) gündelik yaşantının içerisinde bireylerin karşılaşabileceği birtakım durumları içermektedir. Formatı bir senaryoyu andırmakta ve katılımcıların belirtilen durumlarla karşılaştıklarında hangi tutum ve davranışları sergileyeceklerini irdelemektedir. TOSCA-A testi katılımcıların utanç ve suçluluk eğilimlerini, dışsallaştırma, ayrılma ve kendilik gururlarını ölçmeye yaramaktadır.

Oluşturulan senaryo ve seçenekli cevapların bir bölümü yetişkinler ve çocuklar için TOSCA-C testinden düzenlenmiştir. Yine testin bazı bölümleri ergenler ve yetişkinlere uygunluk bakımından yeniden yazılmıştır

Her bir senaryoda şıklardaki cevaplar için 5'li seçenek mevcuttur. Bunlar 1-Hiç, 2-Az, 3-Bazen, 4-Sık ve 5-Çok sık şeklindedir. Toplamı 24 puanlı likert tipi bir ölçektir. Toplam puanlama hesabı yapılmadan 6 alt ölçek için verilen cevapların puanı hesaplanır (akt, Algedik, 2016).

Orjinal çalışmanın iç tutarlılık katsayılarının, utanç .81, suçluluk .88, dışsallaştırma-utanç için .75 olduğu ve bu çalışmada utanç.86, suçluluk.80, dışsallaştırma-utanç .85 olarak bulunmuştur.

2.2.3 Arkadaşlık İlişkilerinde İlişkisel Saldırganlık Ölçeği (ARİLSÖ)

Arkadaşlık İlişkilerinde İlişkisel Saldırganlık Ölçeği katılımcıların öz bildirimleri ile cevap alınan ve 5'li likert tipi bir derecelendirmeye sahip arkadaşlık ilişkilerinde ilişkisel saldırganlığı ölçmeye yarayan, toplam 23 maddeden oluşan ve 23 ila 115 arasında puan toplanılabilen ve boyutsal olan bir ölçektir. Ölçekten ne kadar yüksek puan alınırsa ilişkisel saldırganlık uygulama sıklığı o kadar artmaktadır. Yalnızca arkadaşlık ilişkilerinde ilişkisel saldırganlığı ölçmeye yaramaktadır. Dedikodu, dışlama ve manipülasyon olmak üzere 3 alt boyuta sahiptir.

Katılımcılar her bir soruyu 5'li likert tipi olmak üzere önem derecesine göre cevaplamaktadırlar. Sorularda arkadaşlarının onları kızdırdıklarında ne yapacaklarına dair sorular vardır.

Bu ölçeğe dair açımlayıcı faktör analizinin bulgusu şunlardır. -0.009 ile 0.74 arasında değişen korelesyon katsayısı, a=0.91 iç tutarlılık ve yine ölçeğin alt boyutları olan manipülasyon .80, dışlama 0.92, dedikodu 0.76 iç tutarlılığa sahiptir. Buradan hareketle ölçümlenmek istenen ilişkisel saldırganlık davranışını maddelerin karşıladığı görülmektedir (akt, Kurtyılmaz, 2011). Bu çalışmada iç tutarlılık toplam .92 ve yine alt boyutları olan manipülasyon .82, dışlama .92 ve dedikodu .86 olarak hesaplanmıştır.

2.2.4 Ahlaki Çözülme (Moral Disengagement) Ölçeği

Ahlaki Çözülme (Moral Disengagement) Ölçeği toplam 8 sorudan oluşan 5'li likert tipi bir derecelendirmeye sahip ve katılımcıların öz bildirimleri ile cevap alınan bir ölçektir. Katılımcılar her bir soruya önem derecesine göre cevap vermektedirler.

Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) değeri 0.782 bulunmuştur. Faktör analizinin yapılabileceği anlaşıldıktan sonra bu işleme geçilmiş ve "arkadaşlarımı haksız bile olsalar savunmaktan asla çekinmem" ifadesi bir boyutta tek başına yer aldığı için analizden çıkarılmış ve analiz tekrarlanmıştır. Böylelikle bu madde ölçekten çıkartılmış çok boyutlu yapıyı sağlayan yedi maddeye yer verilmiştir. Orjinal çalışmada tek faktörlü varyans değeri %43,6'dır. açıklanan toplam varyans % 43,6 özdeğer 3,052, cronbach's alfa 0,778 dir. Bu çalışmada bulunan cronbach's alfa .71'dir

2.3 İşlem

Araştırmanın yapılması için gerekli izni almak amacıyla T.C Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Etik Kurul Başkanlığı'na araştırma yapabilmek için izin dilekçesi yazılmıştır. Söz konusu izin dilekçesine, araştırmanın yapılmasında sakınca olmadığına dair bilgiyi içeren onay dilekçesi 10.04.2020 tarihinde verilmiştir (Bkz: EK F).

Katılımcılar yüz yüze ve uzaktan form biçiminde bilgilendirilmiş olup sonrasında yine yüz yüze ve uzaktan olmak üzere Ergenler İçin Özbilinçlilik Duygulanımları Testi (TOSCA-A), Arkadaşlık İlişkilerinde İlişkisel Saldırganlık Ölçeği ve Ahlaki Çözülme (Moral Disengagement) ölçeğini doldurmuşlardır.

BÖLÜM 3. BULGULAR

Bu bölümde Tosca-c, Arilsö ve Ahlaki Çözülme ölçeklerinden elde edilen verilerden yola çıkılarak, araştırma soruları doğrultusunda yapılan istatiksel analizlere yer verilmiştir. Bu analizler sonucunda elde edilen bulgular, tablolardan ve şekillerden yararlanarak açıklanmıştır.

3.1 Ölçeklere İlişkin Betimsel İstatistikler

Tablo 1. Arkadaşlık İlişkilerinde İlişkisel Saldırganlık, Ergenler İçin Özbilinçlilik Duygulanım Testi ve Ahlaki Çözülme Ölçeğine İlişkin Betimsel İstatistik

		aisötp	mdtp	Toscatp
N	Valid	174	174	174
	Missing	0	0	0
Mean		2,4788	2,4795	2,8099
Std. Deviation		,85698	,76984	,50642
Skewness		,695	,467	,409
Std. Error of Skewness		,184	,184	,184
Kurtosis		-,049	,736	1,035
Std. Error of Kurtosis		,366	,366	,366
Minimum		1,00	1,00	1,43
Maximum		5,00	5,00	4,26

Tablo 1'de görüldüğü gibi araştırmaya 174 katılımcı dahil olmuş ve kayıp veri bulunmamaktadır. Arilsö ve Md için ölçekten alınan en düşük değer 1,00 ve en yüksek değer 5,00, Tosca-c için ise en düşük değer 1,43, en yüksek değer 4,26 olarak bulunmuştur. Ölçeklerin ortalaması; Arilsö için 2.4788, Md için 2,4795 ve Tosca-c için ise 2,8099'dur. Ölçeklerin basıklık ve çarpıklık değerleri; Arilsö -,049 ile ,695, Md ,736 ile ,467 ve Tosca-c için 1,035 ile ,409'dur.

3.2 Yaş ve Cinsiyete İlişkin Betimsel İstatistikler

Tablo 2. Ergenlerin İlişkisel Saldırganlığının, Utanç, Suçluluk ve Ahlaki Çözülme Bakımından İncelenmesi Araştırmasına Katılan Grubun Yaş Dağılımına İlişkin Betimsel İstatistikleri (N=60)

Yaş	X	SS	En Küçük	En Büyük
	15,9	1,28	14	19

Tablo 1'de görüldüğü gibi araştırmaya dahil edilen ergenlerin yaş ortalaması 15,9, standart sapması 1,28 (14-19) olarak bulunmuştur.

Tablo 3. Ergenlerin İlişkisel Saldırganlığının, Utanç, Suçluluk ve Ahlaki Çözülme Bakımından İncelenmesi Araştırmasına Katılan Grubun Cinsiyet Dağılımına İlişkin Betimsel İstatistikleri (N=60)

Cinsiyet Değişken						
	Erkek		Kadın		Total	
Cinsiyet	N	Cinsiyet %	N	Cinsiyet %	N	Cinsiyet %
	80	46	94	54	174	100

Tablo 3'de görüldüğü gibi 174 katılmcının 94'ü (%54) kadın, 80'i (%46) erkektir.

3.3 Cinsiyet Değişkenine İlişkin T-Testi

Tablo 4. İlişkisel Saldırganlık Toplam Puan, İlişkisel Saldırganlık Alt Boyutları (Dışlama, Manipülasyon ve Dedikodu), Suçluluk, Utanç, Utanç ve Dışsallaştırma, Ahlaki Çözülme Puanlarının Cinsiyete Göre T-Testi Sonuçları

Değişkenler	Cinsiyet	N	X	SS	T	SD	P
1.İlişkisel Saldırganlık Toplam	**Erkek**	80	2,405	,7192	-1,065	169,460	,288
	Kadın	94	2,541	,9582			
2.İlişkisel Saldırganlık Dışlama	**Erkek**	80	2,236	,9110	-,400	168,008	,690
	Kadın	94	2,302	1,254			
3.İlişkisel Saldırganlık Manipülasyon	**Erkek**	80	3,171	,9555	-,895	172	,372
	Kadın	94	3,304	,9892			
4.İlişkisel Saldırganlık Dedikodu	**Erkek**	80	1,517	,7240	-2,036	163,499	,043
	Kadın	94	1,797	1,079			
5.Suçluluk	**Erkek**	80	3,577	,6845	-,569	172	,570
	Kadın	94	3,636	,6816			
6.Utanç	**Erkek**	80	2,209	,8737	,678	172	,499
	Kadın	94	2,127	,7316			
7.Utanç Dışsallaştırma	**Erkek**	80	2,016	,8843	1,361	172	,175
	Kadın	94	1,847	,7557			
8.Ahlaki Çözülme	**Erkek**	80	2,480	,7039	,014	172	,989
	Kadın	94	2,478	,8255			

P<.05

Tablo 4 incelendiğinde ergenlerin, ilişkisel saldırganlık toplam puan (t[169,460]= -1,065; p>.05), ilişkisel saldırganlık dışlama (t[168,008]= -,400; p>.05), ilişkisel saldırganlık manipülasyon (t[172]= -,895; p>.05), suçluluk (t[172]= -,569; p>.05), utanç (t[172]= ,678; p>.05), utanç dışsallaştırma (t[172]= 1,361; p>.05) ve ahlaki çözülme (t[172]= ,014; p>.05) puanlarının ergenlerin cinsiyetlerine göre anlamlı bir farklılık göstermediği sonucuna ulaşılmıştır.

Ergenlerin, ilişkisel saldırganlık dedikodu alt boyutuna ait puanları cinsiyetlerine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir (t[163,499]= -2.036; p<.05). İlişkisel

saldırganlık dedikodu alt boyutuna kız ergenlerin (x=1,797) erkek ergenlere (x=1,517) göre daha fazla başvurduğu görülmüştür.

3.4 Değişkenlere İlişkin Korelasyon Analizi

Tablo 5. İlişkisel Saldırganlık Toplam Puan, İlişkisel Saldırganlık Alt Boyutları (Dışlama, Manipülasyon ve Dedikodu), Suçluluk, Utanç, Utanç ve Dışsallaştırma, Ahlaki Çözülme ve Yaş Değişkenlerine İlişkin Korelasyon Tablosu

	1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**
1.İlişkisel Saldırganlık Toplam		,927**	,773**	,729**	,014	,123	,243**	,552**	-,086
2.İlişkisel Saldırganlık Dışlama			,535**	,644**	,007	,209**	,337**	,552**	-,131
3.İlişkisel Saldırganlık Manipülasyon				,325**	,152*	-,062	-,036	,306**	,015
4.İlişkisel Saldırganlık Dedikodu					-,208**	,129	,283**	,508**	-,077
5.Suçluluk						,372**	,063	,071	,019
6.Utanç							,709*	,421*	-,182*
7.Utanç Dışsallaştırma								,512**	-,170*
8.Ahlaki Çözülme									-,140
9.Yaş									

***p>.05, **p<.01; ***p<.001**

Tablo 5'de görüldüğü gibi ilişkisel saldırganlık toplam puanı ile ilişkisel saldırganlık dışlama (r= ,927**, p<.01), ilişkisel saldırganlık manipülasyon (r= ,773**, p<.01), ilişkisel saldırganlık dedikodu (r= ,729**, p<.01), utanç dışsallaştırma (r= ,243**, p<.01) ve ahlaki çözülme (r= ,552**, p<.01) puanları arasında pozitif yönlü anlamlı bir

ilişki vardır. İlişkisel saldırganlık toplam puanı ile suçluluk (r= ,014, p<.05), utanç (r= ,123, p>1) ve yaş (r= -,086, p<.05) puanları arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır.

İlişkisel saldırganlık dışlama puanı ile ilişkisel saldırganlık manipülasyon (r= ,535**, p<.01), ilişkisel saldırganlık dedikodu (r= ,644**, p<.01), utanç (r= .209**, p<.01), utanç dışsallaştırma (r= ,337**, p<.01) ve ahlaki çözülme (r= ,552**, p<.01) puanları arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki varken, suçluluk (r= ,007) ve yaş (r= -,131) puanları arasında anlamlı bir ilişki yoktur.

İlişkisel saldırganlık manipülasyon puanı ile ilişkisel saldırganlık dedikodu (r= ,325**, p<.01) ve ahlaki çözülme (r= ,306**, p<.01) puanları arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki vardır. İlişkisel saldırganlık manipülasyon ve suçluluk (r= ,152 p>.05) puanları arasında pozitif yönlü zayıf bir ilişki vardır. İlişkisel saldırganlık manipülasyon puanı ile utanç (r= -,062), utanç dışsallaştırma (r= -,036) ve yaş (r= ,015) puanları arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır.

İlişkisel saldırganlık dedikodu puanı ile suçluluk puanı arasında negatif yönde ve anlamlı bir ilişki vardır (r= -.208**, p<.01). İlişkisel saldırganlık dedikodu puanı ile utanç dışsallaştırma (r= ,283**, p<.01) ve ahlaki çözülme (r=,508**, p<.019) puanları arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki görülmüştür. İlişkisel saldırganlık dedikodu ile utanç (r= ,129, p>.05) ve yaş (r= -,077 p>.05) puanları arasında bir ilişkiye rastlanmamıştır.

Suçluluk, utanç ile (r= ,372**, p<.01) pozitif yönlü anlamlı bir ilişki oluştururken, utanç dışsallaştırma (r=.063), ahlaki çözülme (r=,071) ve yaş ile (r=,019) arasında anlamlı bir ilişki yoktur.

Utanç, utanç dışsallaştırma (r=.709*, p>.05) ve ahlaki çözülme (r=.421*, p>.05) ile pozitif yönlü bir ilişki oluştururken, yaş (r=-.170*, p>.05) ile negatif yönlü anlamlı bir ilişki oluşturmaktadır.

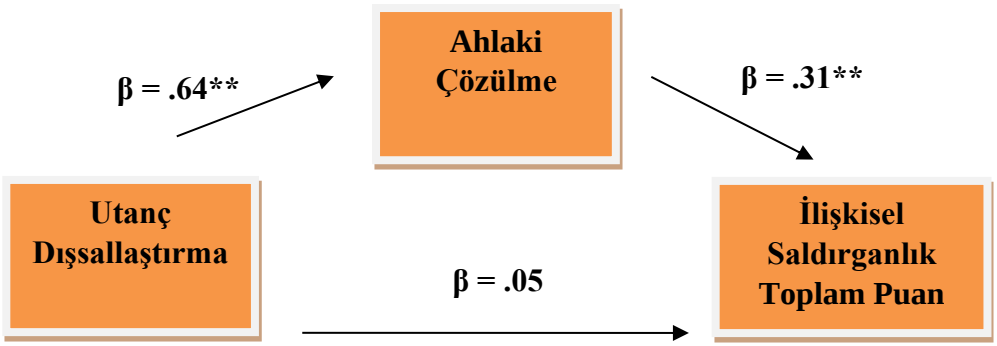
Utanç dışsallaştırma ahlaki çözülmeyle (r=,512**, p<.01) pozitif yönlü anlamlı bir ilişkiye, yaş (r=-,170*, p>.05) ile negatif yönlü anlamlı bir ilişkiye sahiptir.

Son olarak ahlaki çözülme ve yaş arasında herhangi bir ilişkiye rastlanmamıştır (r=-,140)

3.5 Aracı Rol Analizleri

Çalışmanın bu bölümünde ahlaki çözülmenin aracı rolünün incelenmesine ilişkin analiz sonuçları ele alınacaktır.

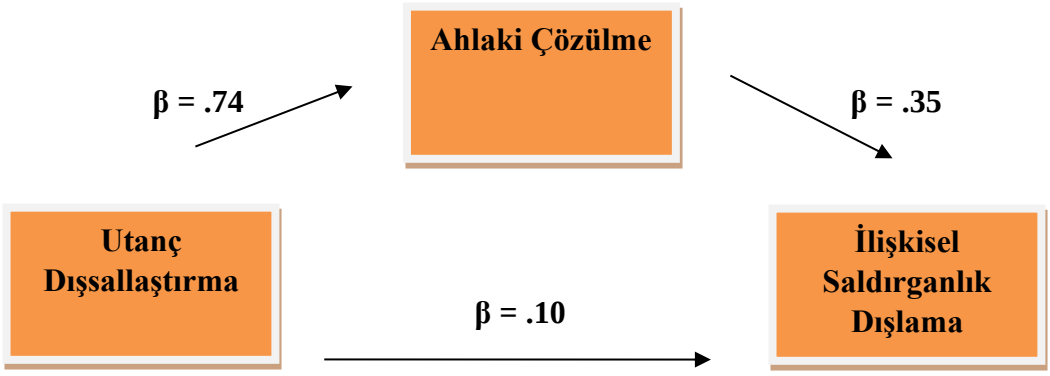
3.5.1. Utanç dışsallaştırma ve ilişkisel saldırganlık arasındaki ilişkide ahlaki çözülmenin aracı rolü

Şekil 1. Utanç Dışsallaştırma ve İlişkisel Saldırganlık Arasındaki İlişkide Ahlaki Çözülmenin Aracı Rolü

Ahlaki çözülmenin, utanç dışsallaştırma puanı ve ilişkisel saldırganlık toplam puanı arasındaki aracı rolünü incelemek için Preacher ve Hayes (2008) tarafından yazılan PROCESS kullanılmıştır. Analiz Bootstrapping yöntemiyle, orijinal veriden yeniden elde edilen 5000 yeni örnekleme dayalı güven aralıklarının değerlendirilmesiyle incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre, utanç dışsallaştırma puanının ilişkisel saldırganlık toplam puanı üzerinde anlamlı olmayan bir toplam etkisi olduğu (B=.05, SE=.07, p>.05) bulunmuştur. Utanç dışsallaştırma puanının ahlaki çözülme üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkisi olduğu (B=.64, SE=.08, p<.001) bulunmuştur. Son olarak utanç dışsallaştırma puanı ve ilişkisel saldırganlık toplam puanı arasındaki ahlaki çözülmenin aracı değişken rolünü gösteren dolaylı etkinin anlamlı olduğu bulunmuştur [B=.31, SE = .06, 95% CI (.1957, .4621)]. Bu sonuçlara ahlaki çözülmenin, utanç dışsallaştırma ve ilişkisel saldırganlık arasındaki ilişkide aracı rolü olduğu bulunmuştur.

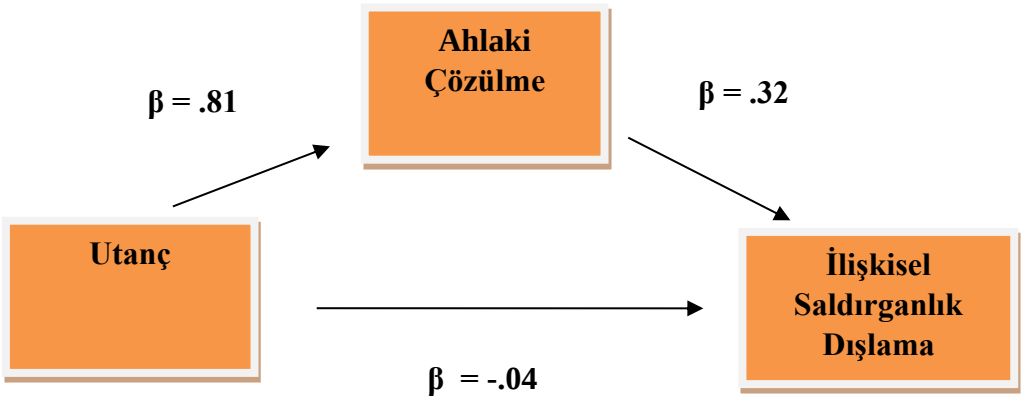
3.5.2. Utanç dışsallaştırma ve ilişkisel saldırganlık dışlama arasındaki ilişkide ahlaki çözülmenin aracı rolü

Şekil 2. Utanç Dışsallaştırma ve İlişkisel Saldırganlık Dışlama Arasındaki İlişkide Ahlaki Çözülmenin Aracı Rolü

Ahlaki çözülmenin, utanç dışsallaştırma puanı ve ilişkisel saldırganlık dışlama puanı arasındaki aracı rolünü incelemek için Preacher ve Hayes (2008) tarafından yazılan PROCESS kullanılmıştır. Analiz Bootstrapping yöntemiyle, orijinal veriden yeniden elde edilen 5000 yeni örnekleme dayalı güven aralıklarının değerlendirilmesiyle incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre, utanç dışsallaştırma puanının ilişkisel saldırganlık dışlama puanı üzerinde anlamlı olmayan bir toplam etkisi olduğu (B=.10, SE=.10, p>.05) bulunmuştur. Utanç dışsallaştırma puanının ahlaki çözülme üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkisi olduğu (B=.74, SE=.10, p<.001) bulunmuştur. Son olarak utanç dışsallaştırma puan ve ilişkisel saldırganlık dışlama puanı arasındaki ahlaki çözülmenin aracı değişken rolünü gösteren dolaylı etkinin anlamlı olduğu bulunmuştur [B=.35, SE = .08, 95% CI (.2025, .5421)]. Bu sonuçlara göre ahlaki çözülmenin, utanç dışsallaştırma ve ilişkisel saldırganlık dışlama arasındaki ilişkide aracı rolü olduğu bulunmuştur.

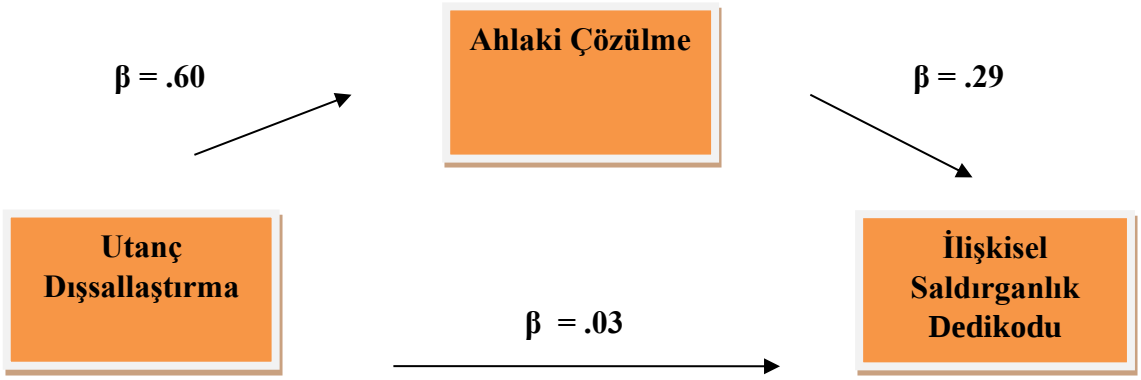
3.5.3. Utanç puanı ve ilişkisel saldırganlık dışlama arasındaki ilişkide ahlaki çözülmenin aracı rolü

Şekil 3. Utanç ve İlişkisel Saldırganlık Dışlama Arasındaki İlişkide Ahlaki Çözülmenin Aracı Rolü

Ahlaki çözülmenin, utanç puanı ve ilişkisel saldırganlık dışlama puanı arasındaki aracı rolünü incelemek için Preacher ve Hayes (2008) tarafından yazılan PROCESS kullanılmıştır. Analiz Bootstrapping yöntemiyle, orijinal veriden yeniden elde edilen 5000 yeni örnekleme dayalı güven aralıklarının değerlendirilmesiyle incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre, utanç puanının ilişkisel saldırganlık dışlama puanı üzerinde anlamlı olmayan bir toplam etkisi olduğu (B=-.04, SE=.09, p>.05) bulunmuştur. Utanç puanının ahlaki çözülme üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkisi olduğu (B=.81, SE=.10, p<.001) bulunmuştur. Son olarak utanç dışsallaştırma puan ve ilişkisel saldırganlık dışlama puanı arasındaki ahlaki çözülmenin aracı değişken rolünü gösteren dolaylı etkinin anlamlı olduğu bulunmuştur [B=.32, SE = .08, 95% CI (.1861, .5086)]. Bu sonuçlara göre ahlaki çözülmenin, utanç ve ilişkisel saldırganlık dışlama arasındaki ilişkide aracı rolü olduğu bulunmuştur.

3.5.4. Utanç dışsallaştırma puanı ve ilişkisel saldırganlık dedikodu puanı arasındaki ilişkide ahlaki çözülmenin aracı rolü

Şekil 4. Utanç Dışsallaştırma ve İlişkisel Saldırganlık Dedikodu Arasındaki İlişkide Ahlaki Çözülmenin Aracı Rolü

Ahlaki çözülmenin, utanç dışsallaştırma puanı ve ilişkisel saldırganlık dedikodu puanı arasındaki aracı rolünü incelemek için Preacher ve Hayes (2008) tarafından yazılan PROCESS kullanılmıştır. Analiz Bootstrapping yöntemiyle, orijinal veriden yeniden elde edilen 5000 yeni örnekleme dayalı güven aralıklarının değerlendirilmesiyle incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre, utanç dışsallaştırma puanının ilişkisel saldırganlık dedikodu puanı üzerinde anlamlı olmayan bir toplam etkisi olduğu (B=.03, SE=.08, p>.05) bulunmuştur. Utanç dışsallaştırma puanının ahlaki çözülme üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkisi olduğu (B=.60, SE=.09, p<.001) bulunmuştur. Son olarak utanç dışsallaştırma puan ve ilişkisel saldırganlık dedikodu puanı arasındaki ahlaki çözülmenin aracı değişken rolünü gösteren dolaylı etkinin anlamlı olduğu bulunmuştur [B=.29, SE = .07, 95% CI (.1659, .4591)]. Bu sonuçlara göre ahlaki çözülmenin, utanç dışsallaştırma ve ilişkisel saldırganlık dedikodu arasındaki ilişkide aracı rolü olduğu bulunmuştur.

3.6. Regresyon Analizleri

3.6.1 İlişkisel Saldırganlık Toplam Puanını Yordayan Değişkenler

Ergenlerin ilişkisel saldırganlık toplam puanının, ahlaki çözülme, suçluluk, utanç ve utanç dışsallaştırma bakımından anlamlı bir şekilde yordayıp yordanmadığını belirlemek için Çoklu Doğrusal Regresyon analizi uygulanmıştır. Analiz sonucuna göre, ilişkisel saldırganlık toplam puanını, suçluluk, utanç, utanç dışsallaştırma ve ahlaki çözülmenin anlamlı bir şekilde açıkladığı görülmüştür (R =.56, R^2 =.32, F=20.09, p<.001). Bu değişkenler birlikte ilişkisel saldırganlıktaki varyansın %32'sini açıklamaktadır. Modele anlamlı katkı yapan tek değişken ahlaki çözülmedir. Analize ilişkin sonuçlar Tablo 4'de verilmiştir.

Tablo 6. İlişkisel Saldırganlık Toplam Puanı Yordayıcı Değişkenler

Yordanan değişken: İlişkisel saldırganlık Toplam							
Yordayıcı değişkenler	B	t	p	r	r2	Düzel-tilmiş r2	F
1. Sabit	.96	2.83	.005	.56	.32	.30	20.09**
2. Suçluluk	.050	.552	.582				
3. Utanç	-.207	-1.894	.060				
4. Utanç Dışsallaştırma	.077	.738	.461				
5. Ahlaki Çözülme	.66	8.01	.000				

*****p < .001, **p < .01, *p < .05**

3.6.2 İlişkisel Saldırganlık Manipülasyon Puanını Yordayan Değişkenler

Ergenlerin ilişkisel saldırganlık manipülasyon puanının, ahlaki çözülme, suçluluk, utanç ve utanç dışsallaştırma bakımından anlamlı bir şekilde yordayıp yordanmadığını belirlemek için Çoklu Doğrusal Regresyon analizi uygulanmıştır. Analiz sonucuna göre, ilişkisel saldırganlık manipülasyon puanını, suçluluk ve ahlaki çözülmenin anlamlı bir şekilde açıkladığı görülmüştür ($R = .33$, $R^2 = .11$, $F = 10.62$, $p < .001$). Bu değişkenler birlikte ilişkisel saldırganlık manipülasyon puanındaki varyansın %11'ini açıklamaktadır. Modele anlamlı katkı yapan tek değişken ahlaki çözülmedir. Analize ilişkin sonuçlar Tablo XX'da verilmiştir.

Tablo 7. İlişkisel Saldırganlık Manipülasyon Puanını Yordayıcı Değişkenler

Yordanan değişken: İlişkisel saldırganlık Manipülasyon

Yordayıcı değişkenler	B	t	p	r	r2	Düzel-tilmiş r2	F
1. sabit	1.63	3.82	.000	.33	.11	.10	10.62**
2. Suçluluk	.18	1.81	.07				
3. Ahlaki Çözülme	.37	4.09	.000				

*****p < .001, **p < .01, *p < .05**

3.6.3 İlişkisel Saldırganlık Dedikodu Puanını Yordayan Değişkenler

Ergenlerin ilişkisel saldırganlık dedikodu puanının, ahlaki çözülme, suçluluk ve utanç dışsallaştırma bakımından anlamlı bir şekilde yordayıp yordanmadığını belirlemek için Çoklu Doğrusal Regresyon analizi uygulanmıştır. Analiz sonucuna göre, ilişkisel saldırganlık dedikodu puanını, suçluluk, utanç dışsallaştırma ve ahlaki çözülmenin anlamlı bir şekilde açıkladığı görülmüştür (R =.57, R^2 =.32, F=26.56, p<.001). Bu değişkenler birlikte ilişkisel saldırganlık dedikodu puanındaki varyansın %32'sini açıklamaktadır. Modele anlamlı katkı yapan değişkenler ahlaki çözülme ve suçluluktur. Analize ilişkin sonuçlar Tablo XX'da verilmiştir.

Tablo 8. İlişkisel Saldırganlık Dedikodu Puanını Yordayıcı Değişkenler

Yordanan değişken: İlişkisel saldırganlık Dedikodu							
Yordayıcı değişkenler	B	t	P	r	r2	Düzel-tilmiş r2	F
1. sabit	1.27	2.83	.001	.57	.32	.31	26.56**
2. Suçluluk	-.34	-3.87	.000				
3. Utanç Dışsallaştırma	.04	.538	.591				
4. Ahlaki Çözülme	.61	6.85	.000				

3.7 Bulguların Kısa Özeti

Araştırmanın amacı; ilgili değişkenlerin birbiri ile ilişkili olup olmadığını incelemektir. Bu amaç doğrultusunda; uygulanan Arkadaşlık İlişkilerinde İlişkisel Saldırganlık Ölçeği (Arilsö), Ergenler İçin ÖzBilinçlilik Duygulanım Ölçeği (Tosca-c)

ve Ahlaki Çözülme Ölçeğinin sonuçları değişkenler açısından ele alınıp istatiksel olarak korelasyona tabi tutulmuştur. İlişkisel saldırganlık toplam puanı, ilişkisel saldırganlık dışlama, ilişkisel saldırganlık dedikodu, ilişkisel saldırganlık manipülasyon puanı ile ahlaki çözülme puanı arasında ve ilişkisel saldırganlık toplam puanı ile utanç dışsallaştırma puanı istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki oluşturduğu görülmüştür. İlişkisel saldırganlık toplam puanı ile utanç, ilişkisel saldırganlık toplam puanı ile suçluluk puanının istatiksel olarak anlamlı bir ilişki oluşturmadığı sonucuna varılmıştır.

Daha sonra İlişkisel saldırganlık toplam, ilişkisel saldırganlık manipülasyon ve ilişkisel saldırganlık dedikodunun, ahlaki çözülme, suçluluk, utanç ve utanç dışsallaştırma bakımından anlamlı bir şekilde yordayıp yordanmadığını belirlemek için Çoklu Doğrusal Regresyon analizi uygulanmıştır. Çoklu Doğrusal Regresyon analizi sonucunda; ilişkisel saldırganlık toplam puanını, suçluluk, utanç, utanç dışsallaştırma ve ahlaki çözülmenin, ilişkisel saldırganlık manipülasyon puanını, suçluluk ve ahlaki çözülmenin ve ilişkisel saldırganlık dedikodu puanını, suçluluk, utanç dışsallaştırma ve ahlaki çözülmenin anlamlı bir şekilde açıkladığı görülmüştür. Söz konusu modellere anlamlı katkı yapan tek değişkenin ahlaki çözülme olduğu sonucuna varılmıştır.

Buna ek olarak ahlaki çözülmenin, utanç dışsallaştırma puanı ve ilişkisel saldırganlık toplam puanı, ahlaki çözülmenin, utanç dışsallaştırma puanı ve ilişkisel saldırganlık dışlama puanı, ahlaki çözülmenin, utanç puanı ve ilişkisel saldırganlık dışlama puanı ve ahlaki çözülmenin, utanç dışsallaştırma puanı ve ilişkisel saldırganlık dedikodu puanı arasındaki aracı rolü incelenmiştir.

BÖLÜM 4. TARTIŞMA

Çalışmanın bu bölümünde, araştırmanın hipotezleri doğrultusunda yapılan analizler ve söz konusu analizlerden elde edilen bulguların, ilgili literatür eşliğinde tartışılması hedeflenmektedir. Bu araştırmada, ergenlerin ilişkisel saldırganlığının, utanç, suçluluk ve ahlaki çözülme bakımından ilişkisi incelenmiştir.

Saldırgan Davranışlarda Yaş ve Cinsiyetin Etkisi

Ergenlik yılları, bireyin hem fiziksel, hem zihinsel, hem de duygusal ve sosyal olarak değişip dönüştüğü, bu değişimlere ayak uydurması gereken ve gelişimleri ile uyumlu hareket etmesini gerektiren bir dizi sorumlulukların kazanıldığı dönemdir (Gander ve Gardiner, 2001). Bütün bu güçlü değişimler, ani duygusal hareketler ile birlikte, ergenler her ne kadar bu değişimleri kontrol altında tutmak ve duygusal yaşantılarını düzenlemeye istekli olsalar da, duygu ve davranışlarını kontrol etmekte zorluklar yaşamaktadırlar (Woolfe ve Dryden, 1996). Bu tür ani değişimler aynı zamanda, ergenlerin sosyal yaşantısında, problem çözme, öfke kontrolü vb. becerilerinde aksaklıkların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır (Breunlin Cimmarusti, Bryant-Edwards ve Hetherington, 2002; Weir, 2005). Bu sebeple ergenler, karşılaştıkları çeşitli ve yeni sorunlara karşı problem çözebilme becerilerinin eksikliğinden dolayı, saldırganlık davranışına başvurabilmektedirler (Miller, 1994). Saldırgan davranış sergilenmesinde, cinsiyet ve biyolojik unsurların vb. durumların yanı sıra olumsuz sosyal davranışı artıran birtakım işaretler ve olayların bağlamı önemli bir rol oynamaktadır. Böylece, tüm bu değişkenler birleşerek saldırgan davranışın sergilenmesinde tetikleyici bir unsura dönüşür (Anderson ve Carnagey, 2004; Anderson ve Bushman, 2002). Ergenlik dönemi, saldırgan davranışların ortaya çıkmasında, diğer dönemlere oranla daha fazladır (Uludağ ve Uçanok, 2007; Egbochuku, 2007; Eslea ve Rees, 2001). Ergenlik dönemi aileden uzaklaşılan ve bağımsız karar verme yetisinin geliştiği dönemdir. Bu dönemde yeni sosyal gruplara dahil olma, ergenlerin kimlik kazanımı ve benlik gibi unsurların gelişim açısından önemli bir rol üstlendiği alandır (Clasen ve Eicher, 1986; Brown, 2004; Hill ve Holmbeck, 1986). Aileden uzaklaşma ve yeni sosyal gruplara dahil olmak ile birlikte, ergenler zamanlarını aile fertlerinden daha çok arkadaşları ile geçirmektedirler. Bu

sebeple, arkadaşları tarafından kabul görme, iyi izlenim bırakma, diğerlerinin onun hakkında ne düşündükleri önemli bir hal almaktadır (akt., Coleman, 1980, s. 409). Genişleyen sosyal gruplar, bireyleri grup içi ve grup dışı statü kazanma isteğine iter. Kurulan ilişkilerde bir diğerine hükmetme arzusu saldırganlık davranışının bir enstrüman gibi kullanılmasını sağlamaktadır. Bu sebeple ergenlik dönemi akran zorbalığının ve saldırganlığın çeşitli araçlarının en sık kullanıldığı dönemdir (Griffin ve Gross, 2004).

Olumsuz sosyal davranışın en önemli çıktısı olan saldırganlık ile ilgili yapılan çalışmaların birçoğunda, cinsiyete dayalı farklılıkların, saldırgan davranışı etkileyen en önemli faktörlerin başında olduğu görüşü, literatürde yaygın bir biçimde yer bulmuştur (Marcus, 2017). Cinsiyete dayalı saldırgan davranışlardaki farklılıkları oluşturan diğer önemli unsur ise biyolojik cinsiyetin yanında aynı zamanda toplumun cinsiyete atfettiği rollerdir (Eisner ve Malti, 2015). Lipsey ve Derzon'nun 1998 yılında yaptığı 15-25 yaş aralığında, altmış sekiz boylamsal çalışmayı içeren araştırmasında cinsiyetin saldırgan davranışları ortaya çıkartmada önemli bir etken olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Aynı zamanda ergenliğin son dönemlerine doğru, cinsiyetin diğer değişkenlere nazaran en önemli risk unsuru olduğu sonucuna varılmıştır. Bununla birlikte, erkeklerin kadınlara oranla daha fazla saldırgan davranışlara başvurduğu görülmüştür.

Fakat saldırgan davranışlar yalınkat cinsiyete dayalı bir biçimde gelişmemektedir. Saldırganlığın türleri, bireyin gelişim dönemleri, saldırgan davranışı uygulayan ve maruz kalan kişilerarası ilişkilerin bağlamı ile şekilleri ve yaş gibi unsurlar göz önünde bulundurularak cinsiyet ve saldırganlık arasında bir bağ kurulması gerekmektedir.

Örneğin; saldırganlığa katılımda cinsiyet farklılıklarının oldukça az bir ilişki oluşturduğu bulgusuna ulaşılan bir çalışmada, söz konusu olan düşük farklılığın temelinde ölçüm yöntemlerinin olduğu söylenmektedir. Cinsiyet farklılığının, doğrudan gözlem, akran, aile, öğretmen ve kendini değerlendirme yoluyla elde edilen bilgilerin birbirinden farklılaştığı bulgusuna ulaşılmıştır. Bu bilgiye ek olarak doğal gözlem, ilişkisel ve deneysel yöntemlerinde, cinsiyete dair farklılık bulgularının birbirinden farklı olduğu belirtilmektedir (Hyde, 1984).

Yine yapılan çalışmalarda öfke ve cinsiyet arasında bir ilişki bulunmadığı yönünde bilgiler mevcutken, saldırganlığın türlerinden, fiziksel ve sözel saldırganlık ile cinsiyetin ilişkili olduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra erkeklerin fizikel saldırganlığa

katılım oranının kadınlara göre daha fazla olduğu ve erkeklerin saldırganlık, şiddet ve suça katılımlarının kadınlara oranla daha yüksek potansiyele sahip olduğu görüşü yaygın bir biçimde ele alınmıştır (Archer, 2004; Bettencourt ve Miller, 1996; Harris, 1996; Richardson, Vandenberg ve Humphries, 1986). Fakat araştırmalar derinleştikçe saldırgan davranışların birbirinden farklılaştığı ve türlere ayrıldığı görülmüştür. Daha önceleri saldırgan davranışların erkekler tarafından, kadınlara göre daha fazla kullanıldığı görüşü revize edilmiştir. Erkeklerin kadınlara göre daha saldırgan olduğuna dair görüş yerini, kadın ve erkeklerin birbirinden farklı saldırganlık türleri kullandığı görüşüne bırakmıştır (Björkqvist ve Niemela, 1992; Crick ve Grotpeter, 1995; Galen ve Underwood, 1997; Lagerspetz, Björkqvist ve Peltonen, 1998). Bununla birlikte literatürde hâkim olan görüş kadınların ilişkisel saldırganlığa erkeklerden, erkeklerin ise fiziksel saldırganlığa kadınlardan daha fazla başvurduğu yönündedir (Björkqvist, 2018).

Bu bilgiler ışığında Björkqvist (2018) ve Lagerspetz ve ark. (1998) ergenlerde cinsiyet farklılığına dayanan saldırgan davranışları incelerken üç farklı grup oluşturulmasının önemine dikkat çekmişlerdir. Bunlar; fiziksel, doğrudan ve dolaylı saldırganlıktır. Bu ayrımla birlikte kadınlar dolaylı saldırganlığa erkeklerden, erkekler ise fiziksel saldırganlığa kadınlardan daha fazla başvurmaktadırlar. Bu bilgilerin doğruluğunu ve cinsiyet farklılıklarının saldırgan davranışlara etkisini kültürel, çevresel etmenlerin mi yoksa genel geçer, evrensel bir düzlemde mi oluştuğunu araştırmak amacıyla Österman ve ark. (1998) farklı coğrafyalardan insanlar ile bir çalışma yürütmüşlerdir. Archer'in (2009) yürüttüğü bir diğer çalışmada Österman ve ark. (1998) çalışmalarına benzer sonuçlara ulaşmıştır. Araştırmaların neticesinde sözel saldırganlığın her iki cinsiyette de bir farklılık oluşturmadığı, dolaylı saldırganlığa kadınların erkeklerden daha sık başvurduğu, her yaş grubunda erkek katılımcıların kadınlara oranla doğrudan saldırganlığa daha fazla katılım gösterdiği araştırmaların bulgularındandır.

Alan yazın taramasında görülen diğer araştırmalarda cinsiyet ve saldırganlığa ilişkin ilişki farklılık gösteriyor olsada, genel uzlaşı noktası erkek ergenlerin, kız ergenlere göre saldırganlık davranışına daha fazla başvurdukları yönündedir (Kepenekçi ve Çınkır, 2003; Pekel,Uludağlı ve Uçanok, 2005). Yine saldırgan davranışların türünde fiziksel saldırganlığa başvurma erkek ergenlerde fazla iken, ilişkisel saldırganlığa katılım oranı erkek ergenlere göre, kız ergenlerde daha fazladır (Marion K, 2003).

Saldırganlık davranışını etkileyen cinsiyet farklılıklarının temelinde görülen unsurlar, toplumun cinsiyete dair beklentileri, cinsiyete yönelik atfedilen roller, evrimsel ve genetik unsurlar ve biyolojik farklılıklar olarak özetlenebilir.

Hormonlar ile saldırgan davranışlarda cinsiyet farklılığının açıklanabileceği yönünde bulgular mevcuttur (Elias, 1981; Trivers, 1972). Örneğin stres durumunda nasıl tepki vereceğimizi belirleyen kortizol hormonu, erkeklerin fiziksel saldırganlığa kadınlara göre daha fazla katılımını açıklayabilir. Yine kadınlardaki germ hücresi enerji boşaltımını yumurtalıklara harcamakta ve eş seçiminde seçici davranmaktadır. Erkeklerin kadınlara kendilerini beğendirme çabası dolayısıyla, erkekler kadınlara göre daha agresif olmakta ve saldırgan davranışlar sergilemektedir (Trivers, 1972). Yine erkek hayvanlarda testosteron seviyesinin yüksek olması saldırgan davranışları tetikleyebilmektedir. Bu durum insanlar için ise güçlü bir ilişkiyi ifade etmemektedir. Özellikle memelilerde evrimsel piramitte alt basamaklarda olan canlılar için güçlü bir ilişki kurulabilirken, üst basamaklara çıkıldıkça bu güçlü ilişkinin seviyesi düşmektedir (Björkqvist, 1994). Testosteron seviyesi yaş ile birlikte azalmaktadır. Daha genç yaşlarda testosteron hormonun üretimi fazla olduğu için ergenlerin saldırganlık davranışları sergileme sıklığının diğer yaş gruplarına göre fazla olmasının nedenin bu sebeple olabileceği vurgulanmaktadır (Björkqvist, 2018).

Yine saldırganlık davranışını etkileyen bir diğer önemli unsur yaştır. Saldırgan davranışlar, yaşamımızın her döneminde görülseler bile, gelişim dönemlerine bakıldığında saldırganlık davranışının türleri, şiddeti birbirinden farklılaşmaktadır. Örneğin; yaşamımızın ilk yıllarında saldırganlık bağlamında cinsiyete dayalı bir farklılık yoktur. İleriki yıllarda araçsal saldırganlık, sonraları fiziksel saldırganlık ve orta okul yılları ile ilişkisel ve dolaylı saldırganlık ortaya çıkmaktadır. İlişkisel saldırganlık ve dolaylı saldırganlık türlerine başvurmanın, diğer yaş gruplarına nispeten daha geç oluşması, gelişmiş bir bilişsel kapasiteye sahip olmak ile ilgilidir (Krahe, 2011). Österman ve ark. (1998) ilişkisel ve dolaylı saldırganlığın uygulanması için, kişilerin içinde bulunduğu sosyal ortamı, gruplar arası dinamikleri ve grup dışı dengeleri değerlendirebilecek sosyal zekaya erişmiş olması gerektiğini söylemektedir. Bu sebeple yaş ile birlikte, uygulanabilecek saldırganlık türleri çeşitlenmektedir. Bireysel ve sosyal yetkinlik bu tür saldırganlık çeşitlerini uygulamada en önemli kriterdir.

Cinsiyet ile saldırganlık ilişkisini inceleyen araştırmalarda elde edilen bulguların birçoğu yaş ve saldırganlık arasında da benzerlik göstermektedir. Dolaylı ve ilişkisel saldırganlığa başvurma kızlarda daha fazla gözlemlenirken, fiziksel saldırganlık erkeklerin lehinedir (Card ve Little, 2006; Björkvist, 2018; Totan ve Yöndem, 2007; Marion K, 2003; Olweus, 1993). Fakat yaş ile birlikte saldırganlığın türü değişmektedir. Örneğin, 8 yaşındaki bir kız çocuğunun dolaylı saldırganlık sergileme olasılığı 15 yaşına gelmiş bir kız çocuğuna göre daha azdır. (Österman ve ark., 1998). Yine yapılan çalışmalar saldırganlık davranışının özellikle ergenlik ve yetişkinlik dönemlerinin başında, daha önceki yaş gruplarına göre daha fazla sergilendiğini göstermektedir (Archer, 2009).

Bu çalışmada, cinsiyete dayalı anlamlı bir farklılık çıkmamıştır. Cinsiyet ve saldırganlık temelli yürütülen çalışmalar bize gösteriyor ki, saldırganlık ve cinsiyet ile ilişkili araştırmalar yapılırken, uygulayan ve maruz kalan, kurban ve mağdurun özel ilişkisi, saldırganlık tutumunu ölçen ölçeklerin hangi tür saldırganlığı ölçmek istediği ve saldırganlık davranışını hangi cinsiyetin hangi cinsiyete yapacağı, yaş vb unsurların bağlamı önem kazanmaktadır. Örneğin, kendi cinsi ve karşı cinse saldırganlık tutumunun incelendiği bir araştırmada, erkeklerin kendi hemcinslerine fiziksel saldırgan davranış sergileme sıklıkları daha yüksekken, kadınların kendi hemcinslerine ilişkisel saldırganlık sergileme sıklıkları daha fazladır. Fakat bu çalışmada kadınların genel olarak ilişkisel saldırganlığa başvurma sıklığı, erkeklere göre anlamlı bir düzeyde farklılık oluşturmamaktadır (Richardson ve Green, 1999). Bu sonuçlar aynı zamanda erkeğin erkeğe, kadının kadına karşı sergiledikleri saldırganlık türlerinin özel bir ilişki ve çok çeşitli dinamikler üzerine oturduğunu göstermektedir. Örneğin, Vaillancourt, 2013 yılında yaptığı bir çalışmada, kadınlar kendilerinden daha alımlı buldukları kadınlara ilişkisel ve dolaylı saldırganlık sergilerken, erkekler için bu tür bir durumda ilişkisel saldırganlığa katılma eğilimlerinin olmadığını söylemiştir. Fakat cinsiyet ve saldırganlık arasında ilişki kurulmaya çalışılırken kişilerarası ilişkilerin önemi de vardır. Örneğin cinsiyete bakılmaksızın, kişilerin aile fertlerine, eşlerine, yakın arkadaşlarına ve bir başka kişiye hem saldırganlık davranışı sergileme sıklığı, hem yöntemi, hem de şiddeti değişecektir (Richardson ve Green, 2006). Bu çalışmada, bu özel dinamikler, ilişki ağları vb. faktörler incelenmemiştir. Bu bilgiler göz önünde tutulduğunda saldırganlık ve cinsiyetin bu çalışmada ilişkisinin olmaması anlamlıdır. Yaş ile ilgili söz konusu literatür

bulgularıda bu çalışma ile uyumlu gözükmemekle birlikte, yaş ve cinsiyet arasında anlamlı bir farklılık oluşmaması, katılımcı grubun yaş skalasının birbirine yakın olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Daha geniş gelişimsel dönemlerin ele alındığı çalışmalarda, yaş ve saldırganlık arasında anlamlı bir farklılığın oluşacağı görülmektedir (Archer, 2009, Österman ve ark. 1998).

Ergenlerin ilişkisel saldırganlık toplam puanı ve ilişkisel saldırganlık alt boyutları (dışlama, manipülasyon ve dedikodu) puanları ile ahlaki çözülme puanı ilişkilidir.

İlişkisel saldırganlık ve alt boyutlarının, ahlaki çözülme ile ilişkili olup olmadığını görmek amacıyla, korelasyon analizi yapılmıştır. Yapılan analiz neticesinde ilişkisel saldırganlık, dışlama, manipülasyon ve dedikodunun, ahlaki çözülme ile arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişkisi olduğu görülmüştür. Yapılan alan yazın taramasında yukarıda ifade edilen ilişkisel saldırganlık ve onun alt boyutları olan dışlama, manipülasyon ve dedikodu değişkenlerinin, ahlaki çözülme ile ilişkili oldukları bulgusu literature ile tutarlıdır. Bandura, ahlaki çözülme kavramını bilişsel çarpıtmaya neden olan sekiz ana başlık altında, ahlaki çözülme mekanizmaları ile ele almıştır (Bandura, 1990). Bu mekanizmalar, yapılan olumsuz sosyal davranışın ortaya çıkarttığı zararı ve yüklenilecek sorumluluğu en aza indirgemek için incitici ve zarar verici herhangi bir davranışı, ahlaki standartlara uygun izdüşümüne yaklaştırarak, o davranışı meşrulaştırmaktadır (Johnson, 2014). Bu sebeple olumsuz sosyal davranışın en önemli çıktısı olan saldırganlık ve ahlaki çözülme arasında ilişki olduğu görüşü, literatürde yaygın bir biçimde yer kaplamaktadır (Yadava, Sharma ve Sharma, 2008; Pornarive Wood 2010).

Zelidman (2014) yedinci ve sekizinci sınıfta okuyan altıyüz yetmiş altı öğrenci ile yaptığı bir çalışmada ahlaki çözülme ile saldırganlığın ilişkisini destekleyen bulgulara ulaşmıştır. Söz konusu çalışmada ahlaki çözülmede yüksek puan alanların, ahlaki çözülme puanları daha düşük olanlara oranla fiziksel, sözel ve ilişkisel saldırganlık gibi her türlü saldırganlığa başvurma sıklığının daha yüksek olduğu saptanmıştır. Yine erkek katılımcıların kadın katılımcılara kıyasla fiziksel, sözel vb. saldırganlığa başvurma sıklığının daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bir başka araştırmada Wang ve ark. (2018) dötyüz altmış dört Çinli ergen ile yaptıkları çalışmada sürekli öfke, saldırganlık ve ahlaki çözülme arasındaki ilişkiyi

incelemişlerdir. Yapılan çalışmada, sürekli öfke ile saldırganlık arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bunun yanısıra ahlaki çözülmenin, sürekli öfke ile saldırganlık arasındaki ilişkide biçimlendirici rol oynadığı görülmüştür. Sürekli öfke ile saldırganlık arasındaki ilişki, yüksek ahlaki çözülme yaşayan ergenlerde zayıflamaktadır. Robson ve Witenberg'in (2013) 12 ile 15 yaş aralığında olan iki yüz on Avusturyalı öğrenci ile yaptığı çalışmada yukarıda bahsedilen çalışmalarla benzerlik göstermektedir. Saldırganlık, siber zorbalık, ahlaki uzaklaşma, ahlaki temelli benlik saygısının incelendiği araştırmada, saldırganlık ile ahlaki çözülmenin ilişkili olduğu saptanmıştır.

Bir diğer çalışmada ise Gini, Pozzoli ve Hymel (2014), Bandura'nın ahlaki çözülme kuramı ile yetişkin bireylerin saldırgan davranışları arasındaki bağlantıdan yola çıkarak, okul dönemindeki 8 ila 18 yaşındaki gençlerin ahlaki çözülme ve saldırganlık düzeyleri arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Sözü edilen çalışmanın sonuçları ahlaki çözülme ile saldırganlık arasında yüksek düzeyde korelasyon olduğunu göstermiştir. Ergenlerin ahlaki çözülme düzeylerinin, çocuklara kıyasla saldırganlığı daha iyi açıkladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Benzeri biçimde, Pornari ve Wood (2010) yaptıkları çalışmada ahlaki çözülme ile saldırganlığın ilişkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Yapılan çalışma zarar verici davranışların meşrulaştırılmasına ilişkin, Bandura'nın ortaya koyduğu bilişsel mekanizmaları incelemektedir. Bu sebeple sözü edilen bilişsel mekanizmalar ile akranlar arasındaki siber zorbalığın ilişkisi incelenmiştir. Geleneksel saldırganlık ve siber zorbalığın ahlaki çözülmede farklılaşıp farklılaşmadığı sorusu araştırılmıştır. Yapılan çalışma sonucunda her iki saldırganlık biçiminin ahlaki çözülme ile anlamlı pozitif ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Fakat geleneksel olan saldırganlık biçiminin (fiziksel, sözel, ilişkisel), siber saldırganlığa oranla daha fazla meşrulaştırma yoluna gidilmesi gerektiğini söz konusu çalışma göstermektedir.

Bu bilgilere ek olarak literatürde saldırganlık ve ahlaki çözülmenin ilişkisini destekleyen birçok çalışma mevcuttur. Saldırgan davranışları neticesinde, eylemin sorumluluğunu üstlenmeyen ve olumsuz sonuçlarını önemsemeyen ergenlerin, saldırganlık davranışına diğerlerinden daha fazla katılım gösterdikleri bilinmektedir (Bandura ve ark., 1996). Yine saldırgan davranışlarda bulunan bireyler, eylemlerini rasyonelize edebilmek için bilişsel çarpıtmalara başvurduğu, literatürden elde edilen

bilgilerdir (Rudolph ve Clark, 2001). Özetle bu çalışmada ortaya çıkan bulgular ışığında, ilişkisel saldırganlık toplam puanı, manipülasyon, dedikodu puanları ve ahlaki çözülme ilişkilidir hipotezi literatür bulguları ile tutarlıdır.

Ergenlerin ilişkisel saldırganlık puanı, utanç, utanç dışsallaştırma ve suçluluk puanı ile ilişkilidir.

Çalışmanın beşinci hipotezi kapsamında ergenlerin ilişkisel saldırganlık toplam puanın, utanç puanı ile ilişkili olup olmadığını görmek amacıyla, korelasyon analizi yapılmıştır. Yapılan analiz neticesinde, ilişkisel saldırganlık ve utanç arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır.

Utanç duygusu yaşanılması karışık bilişsel faaliyetin kişide var olması ile mümkündür. Utanç duygulanımı, kişinin kendi belirlediği hedefleri, amaçları ile toplumun verili senaryoları, standartları, ilke ve normları arasında, bulunduğu davranışı incelemesi ve kendini bu iki beklenti arasında konumlandırmasıdır. Utanç duygusunun fenomolojik çıktıları arasında değersizlik, küçüklük hissi vardır. Utanç, literatürde negatif duygular arasında yer almaktadır ve sıkça birey için yıkıcı etkilerinden bahsedilmektedir. Utancın birtakım olumsuz sosyal davranışlara yol açtığı görüşü oldukça yaygın bir kanıya sahiptir. Öfke, saldırganlık, vandallık gibi anti sosyal davranışlara katılma olasılığı utanç duygulanımı yaşayan kişilerde artmaktadır (Allan ve ark,1994; Lewis, 1971).

Elison, Garofalo ve Velotti (2014) saldırganlık ve utancın literatürdeki bilgilerinden yola çıkarak utanç ve içselleştirilmiş utancın bir takım patolojik hastalıklarda önemli rol üstlendiğini ve utanç ve saldırganlık arasındaki ilişkiden dolayı bu iki değişkenin şiddet eylemi doğurabileceği sonucuna varmışlardır. Benlik saygısı ve reddedilme gibi unsurların utanç ve saldırganlığı birbirine bağlayan yönlerini ele aldıkları araştırmanın sonucunda utanç ve utancın düzenlenmesinin saldırgan davranışları azaltabileceği görüşünü öne sürmüşlerdir. Yine Elison ve ark. (2014) saldırganlık davranışının utanca yönelik verilen bir tepki olabileceği üzerinde durmuşlardır. Saldırgan davranışların utancın acı verici hissine karşı fiziksel, sözel veya ilişkisel saldırganlık türünden bir savunma mekanizması geliştirdiğine yönelik görüşleri mevcuttur. Utanç duygulanımı sonucunda saldırgan davranışların nasıl ortaya çıktığı ve etkilendiğini inceleyen bir diğer araştırmada yüz altmış üç ergen ile çalışılmıştır. Araştırmanın

sonucunda saldırgan davranışın belirleyicisi olarak utanma duygusu önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır (Thomaes ve ark. 2008).

Hedgepeth ise 2006 yılında utanç ve saldırganlığın birbirini nasıl etkilediğini inceleyen korelasyonel bir çalışma yapmıştır. Kültürün, utanç ve saldırganlık deneyimi üzerindeki etkisini araştırmak isteyen bu çalışmada, bağımlı ya da bağımsız bir değişken yoktur. Yalnızca utanç ve saldırganlığın değişken olarak alındığı çalışma, utanç ve dürtüsel saldırganlık ile utanç ve fiziksel saldırganlık arasında düşük korelasyonel bağ bulunmuştur.

Utanç ve saldırganlığın ilişkisini destekleyen bir başka çalışmada ise utanç ile duygu düzenleme ele alınmaktadır. Utanç duygusunun patoloji ile yakın ilişkili olduğunu öne sürmektedir. Önleme stratejilerinin ve sosyal olarak geri çekilmelerin, utancı ve utanç duygusunu deneyimleme potansiyelini azalttığını fakat utanç duygusu başladıktan sonra her türlü kullanılan saldırganlık (kendine ya da bir başkasına zarar verme) türünü öfke ile harmanladığı sonucuna ulaşılmıştır. Bir başka deyişle, kişide utanç duygusu başlamadan önce, bireyin duygu düzenleme, bağımlılık, fantezi gibi önleme stratejilerine başvurması ya da sosyal temaslardan (arkadaş, aile vb.) kaçınılması utancı harekete geçirecek unsurları baskılamaktadır. (Schoenleber, M. ve Berenbaum, H., 2012). Bu çalışmada, utanç ile ilişkisel saldırganlık toplam, manipülasyon ve dedikodu ile anlamlı bir ilişkiye rastlanmazken, utanç ve dışlama ile anlamlı bir ilişkiye ulaşılmıştır.

Toplum, grup ve bir diğeri tarafından dışlamaya maruz kalmak kişide bir takım psikolojik etkilere yol açmaktadır. Dışlanma, algısal bir tepki değildir. Kişiyi yalnızlığa itme, görmezden gelme ve habersiz bırakmadır (Yıldırım ve Akın, 2018). Dışlanan birey duygusal acı çekmeye itilmektedir (Ferris, Brown, Berry ve Lian, 2008). Sosyal olarak dışlanma, insanlarda olumsuz duyguları açığa çıkartabilmektedir. Bunlar, değersizlik, kendini yetersiz hissetme vb. duygulardır. Aynı zamanda dışlanmanın bireyde, yalnızlık, kıskançlık, utanç, suçluluk gibi duyguları açığa çıkarttığı söylenmektedir (MacDonald ve Leary, 2005). Bununla birlikte belli bir sebepten ötürü dışlanmaya maruz kalan bireyler (örneğin, obezite), rastgele dışlanan bireylerden, daha fazla utanç duygulanımını yaşayıp yaşamadığını inceleyen bir araştırma yürütülmüştür. Hem obezite olan bireylerde hemde rastgele seçilen kişilerde, olumsuz duyguların arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Fakat obezitesi olan grupta belirgin bir biçimde utanç duygusunun arttığı gözlemlenmiştir

(Westermann ve ark., 2015). Dışlamanın sonucunda, kişide duygusal ve sosyal olarak acı çekme ve utanç duygusunu hissetme (değersizlik, yetersizlik hissi), bu çalışmada ortaya çıkan utanç ve dışlamanın anlamlı ilişkisini desteklemektedir.

Çalışmanın altıncı hipotezi kapsamında ergenlerin ilişkisel saldırganlık toplam puanın, utanç dışsallaştırma puanı ile ilişkili olup olmadığını görmek amacıyla, korelasyon analizi yapılmıştır. Yapılan analiz neticesinde, ilişkisel saldırganlık ve utanç dışsallaştırma arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür.

Literatürden elde edilen bilgiler ışığında utanç ve saldırganlığın birbiri ile ilişkili iki kavram olduğu sıkça dile getirilmektedir. Fakat bu çalışmada utanç ve saldırganlık arasında anlamlı bir ilişki bulgusuna rastlanamamıştır. Bunun en önemli sebeplerinden birinin utanç duygulanımının farklı durum ve olaylara göre kendi içerisinde ayrımlaşmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Bu ayrım içsel utanç ve dışsal utanç olarak yapılmaktadır. Utanç duygulanımının içsel olduğu durumlarda bu duygulanımı hisseden kişi kendi benliğini değerlendirmekte ve benliğine ilişkin olumsuz kanılara varmaktadır. Bu durumda kişi olmasını istediği ideal benliğinden uzaklığından değil, arzu etmediği benliğine yakınlığından dolayı kendi benliğine ilişkin olumsuz düşüncelere yer verir. Fakat dışsal utanç kişinin kendi yetersizliği veya kendisinin bu hissiyatından ziyade, bir diğerinin kendisini nasıl değerlendirdiğine ilişkin yargısıdır (Gilbert 1997, 1998, 2003, 2019). Aynı zamanda ergenler için sorunlu davranışların, içselleştirme ve dışsallaştırma olarak ikiye ayrıldığı söylenebilir. Utancın fenomenolijisinde olduğu gibi, içselleştirme yapılan problemli davranışların neticesinde, ergenlerde olumsuz duygular bireyin benliğine yansıtılmaktadır. Korku, kaygı, sosyal olarak geri çekilme ve endişe gibi olumsuz duygular açığa çıkabilir (Roeser ve ark., 1998). Dışsallaştırmada ise kişinin oto düzenlemesinin zayıf olduğu söylenebilir (Cole ve ark., 1996). Dışsallaştırma davranışı yapan bireylerde ise açığa çıkan olumsuz duygular, şiddet ve saldırganlık gibi olumsuz sosyal davranışların bir diğerine aktarılmasıdır (Roeser ve ark., 1998). Bu çalışma özelinde utanç ile saldırganlık arasında ilişki görülmemesi fakat utanç dışsallaştırma ile saldırganlığın pozitif yönlü anlamlı bir ilişki oluşturması bu bilgiler ile açıklanabilir. Çünkü utancın bir olumsuz sosyal davranış sergilendiğinde kendisine yönelik suçlamayı dışsallaştırma eğilimi dolayısıyla, saldırganlık davranışı ortaya çıkabilmektedir (Stuewig, Tangney, Heigel, Harty ve McCloskey, 2010). Çünkü saldırganlık davranışı sergileyenlerde utanç duygulanımı yer değiştirmeye maruz

kalabilir. Utanç duygulanımı yaşandığında kişi onu ya reddeder ya da kabullenir. Saldırgan davranışlara katılan kişiler utancı yer değiştirme metoduna sıklıkla başvurur. Utanç duygusu reddedilerek, suçu dışsallaştırma yapılmaktadır (Ttofi ve Farrington; 2008).

Yukarıdaki bilgileri destekleyecek bir çalışmada suça karışma eğiliminin koruyucu bir faktör olarak ortaya çıkmasını, utanç ve saldırganlık kavramlarının birbiriyle ilişkisiyle ortaya çıkabileceğini söylemektedir. Literatürde sıkça rastlanan utanç ve saldırganlık araştırmalarına ek olarak sözü edilen çalışmada iki değişken arasında doğrudan bir ilişki bulunamamıştır. Fakat kendisine yönelik suçlamayı dışsallaştırma ile saldırganlık arasında dolaylı bulunan ilişki (Jeffrey ve ark., 2010) bu araştırmadaki bulgular ile tutarlılık göstermektedir. Benzeri biçimde utanç duygulanımı ilk olarak öfke duygusunu açığa çıkartmakta ve durumun bağlamına göre saldırganlık davranışına evrilebilmektedir (Elison ve ark., 2014). Bu sebeple ilk olarak utanç ve saldırganlık arasında bir bağ kurmak zorlayıcı olsada, saldırgan davranışın dışsallaştırma özelliği dolayısıyla, utanç dışsallaştırma ile ilişkili olması elde edilen bilginin anlaşılır olmasını kılmaktadır (Elison ve ark., 2014; Velotti ve ark., 2014).

Özetle literatürün genelinde yer alan utanç ve saldırganlığın birbiri ile olan ilişkisi bu çalışmada bulunamamıştır. Buna ek olarak utanç ve ilişkisel saldırganlık dışlama boyutunun arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanmıştır. Nispeten alan yazın bilgilerinde daha az yer alan utanç dışsallaştırma ve ilişkisel saldırganlık, dışlama ve dedikodu arasındaki ilişki bu çalışma ile desteklenmiştir.

Çalışmanın yedinci hipotezi kapsamında ergenlerin ilişkisel saldırganlık toplam puanın, suçluluk puanı ile ilişkili olup olmadığını görmek amacıyla, korelasyon analizi yapılmıştır. Yapılan analiz neticesinde, ilişkisel saldırganlık suçluluk arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Utancın, benliği ele alan hedef noktasından ötürü, bu duygunun deneyimlenmesi birey için daha yıkıcı etkilere ve kimi zaman öfke ve sonucunda saldırganlık davranışının ortaya çıkmasına olanak sağlamaktadır. Suçluluk duygulanımı ise benlikten ziyade davranışı hedef aldığından birey için oluşacak hasar çoğu zaman utanca göre daha az olmaktadır. Utancın öfke, saldırganlık vb. şiddet eylemleri ile kurduğu pozitif yönlü anlamlı ilişki, suçlulukta görülmemektedir. Öz bilinç duygusu olarak suçluluk, olumsuz

bir sosyal davranış sonrası bireyin hissettiği negatif bir duygudur. Suçluluk duygulanımı, öz bilinç duygularında olduğu gibi bir diğerini içermektedir. Yapılan olumsuz sosyal davranış sonucunda kişinin eyleminden ötürü sorumluk hissi bireyde suçluluk duygusu yaratabilir (Tangney ve ark, 1996). Suçluluk duygusu ile birlikte kişi olumsuz davranıştan kendini uzaklaştırabilmektedir. Bu sebeple birey suçluluk duygalınımı neticesinde grup veya toplum tarafından uygun davranış kalıbı olarak nitelendirilen davranışa yakınlaşabilmektedir (Cialdini ve ark, 1982; (akt,Bierhoff, 2002). Yapılan çalışmalar suçluluk ile öfke, saldırganlık, vandallık gibi olumsuz sosyal davranışların negatif yönlü bir ilişki kurduğunu söylemektedir (Allan ve ark,1994; Lewis, 1971).

Suçluluk ve saldırganlıkla ilgili yapılan araştırmalarda, suçluluk duygusunun saldırgan davranışlar ile ya pozitif yönlü anlamlı bir ilişkisinin olmadığı ya da ilişkili olmadığı sonucuna varılmıştır. Hatta suçluluk duygulanımının kişiyi olumlu sosyal davranışlara (yardım etme, telafi vb.) yönelttiğini (yardım etme, telafi vb.) gösteren çalışmalar vardır (De hooge, 2012). Bu bilgilere ek olarak, suçluluk duygulanımının, yapılacak davranıştan önce kişiye hissettirdiği olumsuz duygudan ötürü bireyler yapacakları saldırganlık davranışından vazgeçebilmektedirler. Yapılan bir araştırmada katılımcılara gerçek bir saldırganlık eylemi okutulduktan sonra, ne hissettiklerine ve gelecekte böylesine bir durumla karşılaştıklarında ne yapacaklarına dair soru sorulmuştur. Suçluluk duygusu hisseden grup, diğer gruplara göre saldırganlık davranışına dair desteklerini azaltmaktadırlar (Maitner ve ark., 2007). Suçluluk duygulanımının, pişmanlık, yapılan olumsuz davranıştan ötürü telafi etme isteği gibi çıktıları olduğundan, saldırganlık davranışını tetikleyici bir faktör değildir. Bu bilgiler neticesinde, bu araştırmanın beklentisi olan ilişkisel saldırganlık ile suçluluk ilişkili değildir, literatür ile uyumludur. Diğer yandan utanç ve suçluluk her ne kadar birbirlerinin yerine kullanılan iki kavram olsa da, birbirleri ile farklı olguları içermektedir. Utanç hisseden birey, kendi benliğini yargılama eğiliminde iken, suçluluk duygusu, benliğinden ziyade, durum ve davranışı ele almaktadır (Lewis, 1971). Bu sebeple utanç sıklıkla öfke ve saldırganlığın belirleyici faktörü olabilir görüşü literatürde yer etmiştir. Bradshaw (1998) ve Chapman ve ark. öfke, saldırganlık ve utanç arasında anlamlı bir ilişkiyi destekleyen çalışmalar yürütmüştür. Suçluluk ise saldırgan davranışlarla ilişkilendirilmemiş hatta aşırı olmayan suçluluk duygusunun, toplumca uygun görülen davranışlara kişiyi motive ettiği söylenmiştir (akt. Bierhoff, 2002). Bu noktada hem gelişimsel hem de motive ettikleri

çıktılar bakımından ayrılan utanç ve suçluluk, bu çalışmada ilişkisel saldırganlık dışlama boyutlarında kendini göstermiştir. Utancın, dışlama ile anlamlı ilişkisi, suçluluk duygulanımında bulunamamıştır. Fakat suçluluk bu çalışmada, her ne kadar ilişkisel saldırganlık dışlama ile anlamlı bir ilişki oluşturmasa da, manipülasyon ve dedikodu ile ilişkilidir.

Suçluluk ile ilişkisel saldırganlık manipülasyon alt boyutunun anlamlı ilişkisi dikkat çekici bir bulgudur. Suçluluk duygusunun olumlu sosyal davranışlara yönlendirici etkisi göz önünde bulundurulduğunda ve suçluluk, olumsuz sosyal davranışları baskılayan görece olumlu duygu olması sebebi ile saldırgan davranışlar ve suçluluk arasında anlamlı bir ilişki beklenilmemektedir. Fakat bu çalışmada suçluluk duyan bireyin aynı zamanda ilişkisel saldırganlığın alt boyutu olan manipülasyonu uygulamadan kaçınmadığı görülmektedir. Manipülasyon, bir diğerini etkisi altına almaya çalışılan, yönlendiren, yanıltıcı ve bilinçli bir şekilde bir diğerini kendi istediği gibi davranmaya iten bir iletişim stratejisidir (Chapaux-Morelli ve Couderc, 2017: 8-9; Austin, Farrelly, Black ve Moore, 2007). Bir başkasının, bir olay, durum ve kanısı üzerinde aldatıcı, taciz edici, yanıltıcı kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirici bir iletişim tekniği olarak da ifade edilmektedir (Braiker, 2004: 49-53; Buss, Gomes, Higgins ve Lauterbach, 1987). Manipülasyon uygulayan kişi, diğerlerinin düşünce ve davranışlarını onlara hissettirmeden etkilemeye çalışmaktadır (Wilkinson, 2012). Aynı zamanda manipülasyonda, bilinçli ve zorlayıcılık vardır. Bu saldırganlık türüne başvuran kişilerde genellikle bireysel yararları ön planda tutulmakta ve diğerlerinin hakları, bağımsız alanları önem teşkil etmemektedir. Manipülatörler diğerlerinin davranışlarını sürekli değerlendirmekte ve bu davranışlara göre pozisyon almaktadırlar. Aynı zamanda, diğerlerini sürekli kontrol etme çabaları, manipülatörlerin duygularını yansıtmadan alıkoymaktadır (Wastell ve Booth, 2003). Bireyde suçluluk duygusunun belirmesi ile kişinin saldırgan davranışlara başvurma ya da suçluluk duygusunun oluşmaması ile saldırgan davranışlara katılma riski birbirinden farklıdır (Arıcak, 2009; Dilmaç, 2009; Peker, 2015). Bu noktada birey hem suçluluk duygusu yaşıyorken hem de kişilerarası ilişkilerinde manipülatif saldırganlığa başvurmaktadır. Yapılan literatür taramasında suçluluk ve manipülasyon arasında doğrudan bir araştırmaya rastlanılmamıştır. Fakat manipülatörlük yapan bireylerin kişilik özellikleri ile manipülasyon ve suçluluk arasında dolaylı bir ilişki kurulabilmektedir. Örneğin makyavelist kişilik özelliklerine sahip

bireyler, sosyal ilişkilerinde diğerlerinin bireysel amaçları doğrultusunda kolayca kandırılabilir olduklarını düşünmektedir (Toplu-Yaşlıoğlu ve Atılgan, 2018). Bu kişilik özelliklerine sahip bireyler diğerlerini kısıtlamak, sınırlamak ve kontrol etme isteği taşırlar (Dahling, Whitaker ve Levy, 2008). Bu tip bireyler aynı zamanda yaptıkları manipülatif eylemlerin yanlış olduklarını bilseler dahi, yapılan aldatıcı yönlendirmelerin mantıksal bir izahatını yapmaya çalışmaktadırlar. Manipülatif eylemi kişiler arası ilişkilerinde bir araç olarak görmektedirler (O'boyle ve diğ., 2012). Makyavelist kişilik özelliğine sahip bireyler diğerlerinin duygularını çok iyi derecede sezebilme kuvvetine sahiptirler. Fakat bu yeteneklerini ilişkilerindeki örüntüleri manipüle etmek için kullanmaktadırlar (Barnett ve Thompson, 1985; Hawley, Little ve Pasupathi, 2002). 309 katılımcı ile yürütülen bir çalışmada, ilişkisel saldırganlık, ahlaki ayrılma ve kişilik özelliklerinin incelenmesi yapılmıştır. Psikopati, narsiszim ve makyavelist kişilik özelliklerine sahip bireyler, ilişkisel saldırganlık ve ahlaki çözülmeyi diğerlerine oranla daha fazla kullanmaktadır. Buna ek olarak, ahlaki ayrılma ve ilişkisel saldırganlığın, bu üç tip kişilik özelliğine aracılık ettiği bulgusuna ulaşılmıştır. Aynı zamanda narsist, makyavelist kişilik özelliklerine sahip bireylerin, ilişkisel saldırganlık uygulama ve ahlaki çözülmeye başvurma eğilimlerinin yüksek oranda olduğu gözlemlenmiştir (Erzi, 2020). Bu noktada öz bilinç duygularından suçluluğun, ilişkisel saldırganlığı engelleyici rolü, ahlaki çözülme ile saf dışı kalabilmektedir. Yine kişilik özellikleri, davranış ve düşüncelerimizi etkileyen bir unsur olarak görünmektedir. Dolayısıyla suçluluk duygusu bir eylemi yapmada kritik öneme sahipken, tek faktörde değildir. Yararcılık temeline oturan bu kişilik özellikleri, bireyin özel amaçlarının gerçekleşmesi için ortaya çıkmaktadır (Paal ve Bereczkei, 2007). Manipülatör kişiler, bireysel çıkarlarının gerçekleşmesi için sosyal ilişkilerini özenle korumaktadır (Paal ve Bereczkei, 2007). Bu yüzden kişinin yaptığı davranışın olumsuz olarak bilinmesinin, kişisel yararının önüne geçmemektedir (Özsoy ve Ardıç, 2017). Manipülasyon ve suçluluk ilişkisi hem bu iki değişken hem de kişilik özelliklerinin dahil edildiği bir araştırma yapılarak derinleştirilmesi literatüre önemli bir katkı sunacaktır. Bu çalışmada ortaya çıkan suçluluk duygusu ve manipülasyonun anlamlı ilişkisi, bu iki değişkenle ilişkili başka değişkenler ile sınanması gerekmektedir.

Suçluluk ve ilişkisel saldırganlık dedikodu arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki olduğuna dair çıkan sonucuna ilişkin literatür bulguları şu yöndedir. Dedikodu, gerçekliği

olmayan, güvenilir bilgiyi içermeyen ve itibar edilmeyen bilgi olarak tanımlanabilir (Noon ve Delbridge 1993: 24). Dedikodu aynı zamanda hem var olan hem var olmayan, hem konuşulan hem konuşulmayan, çelişki içeren bir söylemdir (Waddington ve Michelson 2007: 8). Dedikoduyu yapan kişiler, iyi niyet taşımayan, karşısındakinin duygusal ve psikolojik refahını tehdit etmek üzere, onu kötü göstermeye çalışan ve diğerini dışlamak için başvurulan manipülatif bir eylemdir (Baumeister, Kathleen ve Vohs, 2004; Beersma ve Van Kleef, 2012; Dunbar, 2004; Solmaz, 2006). Aynı zamanda, dedikodusu yapılan kişiye acı vermek niyetiyle, başkalarıyla konuşulan gerçekliği olmayan bir bilginin diğerleri ile konuşulmasıdır (Foster, 2004; Mills, 2010; Wu, Kwan, Wu ve Ma, 2018). Dedikoduyu yapan kişi, dedikodusu yapılan kişinin sosyal ortamdaki algısını kötü göstermek için ve sosyal ortamdan dışlamasını sağlamak amacıyla başvurduğu bir saldırganlık türüdür (Baumeister ve diğ., 2004). Dedikodu, herkes tarafından kötü olarak nitelendirilse bile, dedikoduya başvurma sıklığı oldukça fazladır (Ellwardt, Labianca ve Wittek,2012). Bu çalışmada dedikodu ve suçluluk negatif yönlü anlamlı bir ilişki içermektedir. Bu durum dedikodunun yansıtma ve olumsuz duyguların dışa vurumu ile açıklanabilir. Dedikodunun yansıtmayı kapsayan bölümünde bireyler, dedikodusu yapılan kişi hakkında gerçekliği olsun ya da olmasın, üçüncü kişiler ile bir bilgi paylaştığında, içlerinde belirginleşen suçluluk duygulanımından sıyrılmaktadırlar. Çünkü dedikoduyu başlatan taraf, hissettiği olumsuz duygulardan, örneğin suçluluk, bastırılmış hisler vb, kurtulabilmek için bir başkası hakkında dedikodu yaparak suçluluk duygusunu diğerine yüklemektedir. Diğer taraftan dedikodunun olumsuz duyguların dışa vurumunda ise, dedikoduyu başlatan tarafın, öz benliğine dair yargıları, bastırılmış hisleri, güvensizlik hissi ve suçluluk duyguları gibi olumsuz duyguların yönlendirmesi söz konusudur. Bu etkilerin sonucunda dedikoduyu yapan kişi bir başkasının toplum içindeki konumu, saygınlığı, davranışlarından sorumlu olmadığı için, onun hakkında gerçekliği olmayan bilgiler yayarak rahatlamaktadır (Eğinli ve Bitirim, 2008). Bu bilgiler ile suçluluk duygulanımının ve ilişkisel saldırganlık dedikodu alt boyutunun negatif yönlü anlamlı ilişkisinin, literatür ile uyumlu olduğu görünmektedir.

Ergenlerin ilişkisel saldırganlık toplam puanı, utanç, suçluluk, utanç dışsallaştırma ve ahlaki çözülme bakımından anlamlı biçimde yordanmaktadır.

Ergenlerin ilişkisel saldırganlık toplam puanının, ahlaki çözülme, suçluluk, utanç ve utanç dışsallaştırma bakımından anlamlı bir şekilde yordayıp yordanmadığını

belirlemek için Çoklu Doğrusal Regresyon analizi uygulanmıştır. Analiz sonucuna göre, ilişkisel saldırganlık toplam puanını, suçluluk, utanç, utanç dışsallaştırma ve ahlaki çözülmenin anlamlı bir şekilde açıkladığı görülmüştür. Bu değişkenler birlikte ilişkisel saldırganlıktaki varyansın %32'sini açıklamaktadır. Modele anlamlı katkı yapan tek değişken ahlaki çözülmedir.

Saldırganlık davranışı, bir diğerine veya bir nesneye zarar verme ya da zarar vermek niyeti taşıyan davranış olarak kavramsallaştırılmaktadır (Bushman ve Anderson, 2001). Saldırganlık ile ilgili yapılan araştırmaların birçoğunda, utanç ve suçluluğun saldırgan davranışları yönlendirmedeki etkisi oldukça fazla bir şekilde tartışılmaktadır (Malti ve Krettenauer, 2013). Öz bilinç duygusu olarak utanç ve suçluluk, hem kendi benliğinin hemde diğerlerinin farkına varılması ile ortaya çıkmaktadır. Olumsuz sosyal duygular olarak nitelendirilen utanç ve suçluluk, bireyin toplumsal hayata katılımı, toplumun beklentilerine uygun davranış modelleri geliştirmeyi sağlayıcı bir görev üstlenmektedirler (Muris ve Meesters, 2014; De Waal, 2009). Örneğin, suçluluk duygusu deneyim bireyi olumlu sosyal duygulara teşvik edici olmakla birlikte, olumsuz sosyal bir davranış ortaya çıkmadan önce, suçluluk duygusunun beklentisi dahi kişiyi bir başkasına incitici davranış sergilemekten alıkoyabilmektedir.

Her ne kadar bu iki duygunun toplumsal kurallara yöneltici/teşvik edici rolünden bahsedilsede, bu duyguların aynı zamanda bireyin saldırgan davranışlar sergilemesine zemin hazırlayan kapsayıcı rolleride bulunmaktadır. Suçluluk duygusu, utanca nazaran daha olumlu sonuçlar doğurmaya meyilli olsa da utanç, birey için genellikle daha acı verici ve yıkıcı olabilmektedir. Utanç duygusu ile birlikte öfke, düşmanlık vb. olumsuz duyguların ortaya çıkabileceği vurgulanmalıdır (Lewis, 1971). Yine utanç öfke duygusunun yaşanmasından sonra özellikle sürekli öfkeden sonra, saldırgan davranışların sergilenmesine olanak sağlamaktadır. Utanç ve suçluluğun saldırgan davranışları besleyici rolü tek taraflı değildir. Saldırgan davranış neticesinde bireyde, utanç ve suçluluk gibi olumsuz duygular açığa çıkabilmektedir (Tangney, 1989).

Kimi zaman düşmanca bir niyet kimi zaman bir iletişim stratejisi olarak kullanılan saldırganlık, kişiyi huzursuz edici utanç ve suçluluk duyguları ile sonuçlanır. Fakat olumsuz sosyal davranışların sonucunda her zaman olumsuz duygulanım yaşanmamaktadır. Saldırgan davranışların sonrasında utanç ve suçluluğun kimi

bireylerde ortaya çıkmadığını gözlemleyen araştırmacılar, bunun sebebinin ahlaki çözülme olabileceği yönünde görüş bildirmektedirler. Çünkü ahlaki çözülme yaşayan ve bilişsel çarpıtma stratejine başvuran bireyler bu yolla olumsuz davranış yaşayabilecekleri muhtemelen olan olumsuz duyguları yaşamamakta ve kendilerini rahatsız hissetmemektedirler (Castano, E. 2008).

Bilişsel çarpıtmaların işlevsellik kazandığı kavram ahlaki çözülmedir. Ahlaki çözülmeyi, kişinin belirli ahlak kalıplarının aşıldığı durumlarda devreye giren ve bireyin kendi ahlaki bütünlüğünü zedelemeden yaptığı davranışı rasyonelize etmesi olarak ifade edebiliriz. Öz denetim yokluğunda, ahlaki standartlar kazanmış olmak, olumsuz sosyal davranış sergilememize engelleyeci bir faktör değildir. Çünkü bireylerin yaptığı davranışları manipüle edebilecek bilişsel ve çevresel etmenler vardır. Yapılan eylem her ne kadar ahlaki ilkeleri aşıyor olsa da birey yaptığı eylemi bilişsel çarpıtma mekanizmasını devreye sokarak onu bir mantık çerçevesine oturtabilmektedir (Bandura, 2002; Bandura, 1991). Bu sebeple olumsuz sosyal davranışın sergilenmesi ile birlikte birey olumsuz sosyal duygularından utanç ve suçluluk duygusunu deneyimlememek için ahlaki çözülmeye başvurduğu literatürde tartışılmaktadır (Castano, E. 2008). 1.167 ergen ile yürütülen bir araştırmada, ergenlerin okul ortamında akran saldırganlığı üzerindeki, saldırganlık, ahlaki ayrılma ve kolektif yeterlik inançları için öz yeterliliğin etkisini incelenmiştir. Sekiz ay arayla anketleri doldurmaları istenmiştir. Yüksek oranda saldırganlığa katılan ve ahlaki çözülmede diğerlerinden daha yüksek puan alan ergenlerin, kişilerarası ilişkilerinde daha sık saldırganlık davranışa katılma olasılığı gözlemlenmiştir (Barchia, ve Bussey, 2011). Yine, 6. ve 7. sınıftan 930 katılımcıyla yürütülen bir çalışmada, cinsiyet, saldırganlık (zorbalık,fiziksel ve ilişkisel) ve ahlaki çözülmenin rolleri incelenmiştir. Çalışmanın bulgularında, erkeklerin zorbalığa daha yüksek oranda katıldığı, kadınların ise ilişkisel saldırganlığa erkeklerden daha sık katıldığı tespit edilmiştir. Yine erkeklerin ahlaki ayrılmaya kadınlardan daha çok başvurduğu gözlemlenmiştir. Saldırganlık davranışlarında, türü fark etmeksizin ahlaki ayrılmanın yordayıcı rol üstlendiği araştırmanın bulgularındandır (Turner, 2008). Bu bilgiler ile birlikte ilişkisel saldırganlığın, utanç, suçluluk ve ahlaki çözülmeyi anlamlı bir şekilde açıkladığı sonucuna ulaşılabilir.

Ergenlerin ilişkisel saldırganlık düzeyi ile utanç dışsallaştırma puanı arasındaki ilişkide ahlaki çözülme aracı rol oynamaktadır.

Yine saldırganlık davranışını göstermede meşru bir zemin hazırlayan ve olumsuz sosyal davranışı sergilemekten alıkoyan öz bilinç duygularını devre dışı bırakan ahlaki çözülmenin, saldırganlık ve ahlaki çözülme arasında aracı bir rol üstlendiğini söyleyebilmek mümkündür.

Ahlaki çözülmenin, saldırganlık davranışı ile ilişkisini ölçmeyi hedefleyen çalışmada laboratuvar temelli bir çalışma yapılmıştır. Çalışmaya 181 üniversite öğrencisi katılım sağlamaktadır. Deneysel çalışmada, ahlaki çözülme mekanizmalarından olan sorumluluğun yer değiştirmesi ve dağılmasına yönelik ifadeler, bir diğer taraftan ahlaki çözülme devreye sokulmadan, koşul olarak intikam temelli saldırganlığın ölçümlenmesi hedeflenmiştir. Ahlaki çözülme beklenildiği gibi saldırganlık davranışı ile anlamlı bir ilişki oluşturmuştur. Araştırmada elde edilen bulgular, saldırganlık eyleminin belirleyici unsurlarından bir tanesi ahlaki çözülmedir. Ek olarak saldırganlık davranışının ortaya çıkmadan önce tahmin edilebilmesi, ahlaki çözülme yaşanılıp yaşanmadığına bakılarak yapılabilmektedir. Bunun yanı sıra söz konusu çalışma; ahlaki çözülme ve saldırganlığın anlamlı ilişkisinin durumsal bağlam üzerine şekillendiği yönündedir. Örneğin utanç ve suçluluk gibi faktörlerin devreye girmesi ahlaki çözülme ve saldırganlık arasındaki pozitif yönlü bağın zayıflamasına neden olmaktadır (White-Ajmani ve Bursik, 2014). Saldırganlık eyleminde utanç ve suçluluk duygulanımları, saldırganlık davranışını azaltabildiği gibi, ahlaki çözülme yaşayan bireyler saldırganlık davranışını sergilemede güçlük çekmemektedirler. Diğer yandan, saldırganlık davranışı sergileyen bireyler, zorbalık yapanlar, yüksek ahlaki çözülme yaşayan kişilerdir. Bu durumda utanç ve suçluluk duyguları yüksek ahlaki çözülme yaşayan bireylerin saldırganlık davranışını sergileme sıklıklarını azaltabilmektedir (Bandura, 1990).

Örneğin olumsuz davranışlar, utanç, suçluluk ve ahlaki çözülmenin rolünü inceleyen bir araştırmada; ahlaki çözülmenin yalnızca olumsuz sosyal davranışın (saldırganlık) sergilenmesini sağlayıcı değil, bununla birlikte utanç ve suçluluk gibi olumsuz duyguları da yöneten ve onları düzenleyen başa çıkma mekanizması olarak davranışların nasıl şekillendiğini incelemektedir. Araştırma, 182 katılımcının bir dizi senaryoya tabi tutulduğu laboratuvar ortamında gerçekleşmiştir. Araştırmanın sonucunda, bireyler saldırgan davranış gibi etik olmayan bir davranış sergileyeceklerinde ahlaki çözülmeye başvurmaktadırlar. Buna ek olarak yapılan davranışın sonucunda, etik olmayan eylemden dolayı utanç ve suçluluk hissedeceklerini bildiklerinden dolayı yine

ahlaki çözülme stratejisine başvurarak olumsuz duygulanımı azaltma eğilimindedirler. Ayrıca bu çalışma utanç ve suçluluk duyguların ahlaki çözülme stratejisine başvurmada birbirinden farklılaştığını söylemektedir. Utanç duygusunun deneyimi ahlaki çözülmeye başvurmada suçluluk duygusuna göre daha fazladır (Tillman ve ark., 2018).

Mazzone ve ark., 2019 yılında, kısa süreli dört boylamsal çalışmayı içeren, 12 yaş ortalamasına sahip, 245 erkek katılımcının olduğu, utanç ile suçluluğun ve ahlaki çözülme ile saldırgan davranışların arasındaki ilişkiyi incelemek üzere bir araştırma yürütmüşlerdir. Aracılık analizleri sonucunda, ahlaki çözülme ve saldırganlık arasında pozitif ve karşılıklı bir etki ortaya çıkmıştır. Saldırgan davranışlar ile utanç ve suçluluk ise olumsuz bir ilişkiye sahiptir. Aynı zamanda ahlaki çözülmede, utanç ve suçluluk ile olumsuz bir ilişki oluşturmuştur. Bu üç değişkenin bir araya getirildiği aracılık analizinde, anlamlı bir aracılık süreci üstelenen değişken bulunamamıştır. Fakat ahlaki çözülmeden yüksek puan alanlar, daha düşük utanç ve suçluluk puanına sahipken, saldırgan davranışlara katılımı artmıştır.

İlişkisel saldırganlık ile onun alt boyutlarından olan manipülasyon, dışlama ve dedikodun, utanç dışsallaştırma ilişkisinde ahlaki çözülmenin aracı rol üstlendiği bulgusu literatür ile uyumludur.

4.1. Sınırlılıklar ve Öneriler

Bu çalışmanın katılımcı gurubu, lisede öğrenim gören erkek ve kadın öğrencilerden oluşmaktadır. Yapılan alanyazın taramasında lise öğrencilerinin bu çalışmayla benzer uygun örneklem mantığıyla yapıldığı görülmüştür. Bu sebeple çalışmada kullanılan örneklem grubunun sakıncalı olmadığı düşünülmektedir. Uygun örneklem yoluyla sınırlı katılımcıya ulaşılmıştır. Özellikle pandemi sürecinde veri toplamanın güçlüğü dolayısıyla sınırlı sayıda katılımcıya ulaşılmıştır. Katılımcı grubu seçilirken farklı aralıklardaki sosyo ekonomik düzeye sahip bireylere yer verilmemiştir. Sonraki çalışmalar bu sınırlılığın önüne geçmek için farklı sosyo ekonomik gruplara yönelebilir.

Çalışmanın birtakım sınırlılıkları bulunmaktadır. İlk olarak, Kartal, Maltepe ve Sancaktepe ilçelerinde bulunan lise öğrencileri ile gerçekleştirilmiş olması ve araştırma verilerinin yalnızca uygulama yapılabilen bu grup ile sınırlı olmasıdır.

İkinci sınırlılık, ilişkisel saldırganlık, utanç ve suçluluk ve ahlaki çözülme değişkenlerinin, katılımcı grubun öz bildirimi ile alınmış olmasıdır. Bu sebeple ölçeklerin uygulandığı grubun verdiği cevapları içtenlik ile verdiği düşüncesi ile yola çıkılmıştır. Bu noktada, ebeveyn, öğretmen ve akranlarından bireyin saldırgan davranışlara yönelik bildirimlerini alma yöntemine başvurulabilir (Hyde, 1984; Smit, Rose ve Schwartz-Mette, 2009). Her ne kadar yapılan çalışmalarda benzer yöntemler uygulanmış olsa da, söz konusu olan saldırganlığın, davranışsal ölçümler ile uygulanması, literatüre katkı sağlayabilir (Hyde, 1984).

Yine yapılan bu çalışmadaki veriler kullanılan Ergenler İçin Özbilinçlilik Testi (Tosca-a), Arkadaşlık İlişkilerinde İlişkisel Saldırganlık Ölçeği ve Ahlaki Çözülme ölçeğinin, ölçüm yaptığı nitelikler ile sınırlanmıştır.

EKLER

EK 1. SOSYODEMOGRAFİK FORM

Yaşınız :			
Cinsiyetiniz:	**Erkek()**	**Kadın()**	
Eğitim Durumu:	**İlkokul() Ortaokul()**	**Lise() Lisans()**	**Y.lisan/doktora ()**
Çalışıyor musunuz ?	**Evet ( )**	**Hayır ()**	
Aile Medeni Durum:	**Evli ()**	**Dul()**	**Boşanmış()**
İletişim Bilgileri			
Telefon: ( )			
E-Mail:			

EK 2. BİLGİLENDİRİLMİŞ ONAM FORMU

../../20..

LÜTFEN BU DÖKÜMANI DİKKATLİCE OKUMAK İÇİN ZAMAN AYIRINIZ

Sizi **Ömer Faruk TAŞAN** tarafından yürütülen **"ERGENLERDE İLİŞKİSEL SALDIRGANLIĞIN, UTANÇ, SUÇLULUK VE AHLAKİ ÇÖZÜLME BAKIMINDAN İNCELENMESİ**" başlıklı **araştırmaya** davet ediyoruz. Bu araştırmaya katılıp katılmama kararını vermeden önce, araştırmanın neden ve nasıl yapılacağını bilmeniz gerekmektedir. Bu nedenle bu formun okunup anlaşılması büyük önem taşımaktadır. Eğer anlayamadığınız ve sizin için açık olmayan şeyler varsa, ya da daha fazla bilgi isterseniz bize sorunuz.

Bu çalışmaya katılmak tamamen **gönüllülük** esasına dayanmaktadır. Çalışmaya **katılmama** veya katıldıktan sonra herhangi bir anda çalışmadan **çıkma** hakkında sahipsiniz. **Çalışmayı yanıtlamanız, araştırmaya katılım için onam verdiğiniz** biçiminde yorumlanacaktır. Size verilen **formlardaki** soruları yanıtlarken kimsenin baskısı veya telkini altında olmayın. Bu formlardan elde edilecek bilgiler tamamen araştırma amacı ile kullanılacaktır.

1.Araştırmayla İlgili Bilgiler:

a. Araştırmanın
   Amacı:.....

b. Araştırmanın
   İçeriği:.....

c. Araştırmanın Nedeni: □ Bilimsel araştırma x□ Tez çalışması

1. Çalışmaya Katılım Onayı:

Yukarıda yer alan ve araştırmadan önce katılımcıya/gönüllüye verilmesi gereken bilgileri okudum ve katılmam istenen çalışmanın kapsamını ve amacını, gönüllü olarak üzerime

düşen sorumlulukları tamamen anladım. **Çalışma hakkında yazılı ve sözlü açıklama aşağıda adı belirtilen araştırmacı tarafından yapıldı, soru sorma ve tartışma imkanı buldum ve tatmin edici yanıtlar aldım. Bana, çalışmanın muhtemel riskleri ve faydaları sözlü olarak da anlatıldı.** Bu çalışmayı istediğim zaman ve herhangi bir neden belirtmek zorunda kalmadan bırakabileceğimi ve bıraktığım takdirde herhangi bir olumsuzluk ile karşılaşmayacağımı anladım.

Bu koşullarda söz konusu araştırmaya kendi isteğimle, hiçbir baskı ve zorlama olmaksızın katılmayı kabul ediyorum.

Katılımcının (Kendi el yazısı ile)
İmzası:

(Varsa) Velayet veya Vesayet Altında Bulunanlar İçin;

Veli veya Vasisinin (kendi el yazısı ile)

İmzası:

EK 3. ERGENLER İÇİN ÖZBİLİNÇLİLİK DUYGULANIMLARI TESTİ (TOSCA-A)

Aşağıda çeşitli durumlar hakkında bazı betimlemeler göreceksiniz. Her bir durumdan sonra, insanların düşünebileceği ya da hissedebileceği farklı hallerle ilgili birtakım ifadeler yer almaktadır.

Her bir ifadeyi okuduğunuzda gerçekten o durumu yaşadığınızı hayal edin. Ne düşünebileceğinizi ya da hissedebileceğinizi hayal edin. Her bir ifadeyi okuduğunuzda hangi şıkkın sizin için daha doğru olduğunu belirtin. En büyük halka ile gösterilen şık (), çok sık bu şekilde düşündüğünüz ya da hissettiğiniz anlamına gelirken; en küçük halka ile gösterilen şık ()ise hiç bu şekilde düşünmediğiniz ya da hissetmediğiniz anlamına gelmektedir.

Hiç Az Bazen Sık Çok Sık

() () () () ()

Örneğin:

Hafta içi bir okul gününde vaktinden önce uyandın.

a) Hemen kahvaltı ederdim

b) Güne başlamadan ödevimi bitirmeye çalışırdım

c) Yatakta kalmak isterdim

d) Neden bu kadar erken uyandığımı merak ederdim

Yukarıdaki örnekte, tüm cevapları, halkaların içine bir "X" koyarak derecelendirdim. A şıkkı için "bazen" seçeneğini işaretledim çünkü erken uyandığımda birkaç kez kendimi aç hissettim ve hemen kahvaltı ettim. B şıkkı için "az" seçeneğini işaretledim çünkü erken uyanıp ödevimi yaptığım sadece bir kere oldu, bu nedenle bunu yapma olasılığım oldukça düşük. C şıkkı için "çok sık" seçeneğini işaretledim çünkü çoğu zaman erken uyandığımda yatakta kalmak isterdim. D seçeneği için "hiç" seçeneğini işaretledim çünkü hiçbir zaman neden bu kadar erken uyandığımı merak etmedim.

Bu soruların doğru ya da yanlış cevapları bulunmamaktadır. Biz, sadece sizin bu sorulara ilişkin kendi düşünce ve fikirlerinizi merak ediyoruz.

1) Kantinde yürürken ayağın takıldı ve arkadaşının içeceğini döktün.					
a) Herkesin beni izlediğini ve bana güldüğünü düşünürdüm.	()	()	()	()	()
b) Çok üzgün hissederdim. Yürürken etrafıma dikkat etmeliydim	()	()	()	()	()
c) Kötü hissetmezdim çünkü çok pahalı bir şey değil.	()	()	()	()	()
d)"Yapabileceğim bir şey yoktu, yer kaygandı."diye düşünürdüm.	()	()	()	()	()

2) Son birkaç gündür öğretmeninle eksik bir ödev ile ilgili konuşmayı erteledin. Son anda bu konu hakkında konuştun ve her şey yolunda gitti.					
a)"Düşündüğümden daha ikna ediciyim." diye düşünürdüm	()	()	()	()	()
b) Ertelediğime pişman olurdum	()	()	()	()	()
c) Kendimi korkak gibi hissederdim	()	()	()	()	()
d) "İyi idare ettim." diye düşünürdüm	()	()	()	()	()
e) "İlk başta öğretmenin sorması gerekirdi. Bu onun işi diye düşünürdüm	()	()	()	()	()

3) Oyun oynarken topu fırlattın ve arkadaşının yüzüne çarptı.

a) Bir topu bile atamadığım için kendimi aptal gibi hissederdim	()	()	()	()	()
b) "Arkadaşım topu tutma konusunda daha çok çalışmalı diye düşünürdüm.	()	()	()	()	()
c) "Sadece bir kazaydı." diye düşünürdüm	()	()	()	()	()
d) Özür dilerdim ve arkadaşımın daha iyi hissetmesinisağlamayaçalışırdım.	()	()	()	()	()

4) Bazı sınıf arkadaşlarınla birlikte bir proje üzerinde çok çalıştınız. Öğretmenin sana daha iyi not vererek seni

a) Öğretmenin beni kayırdığını düşünürdüm.	()	()	()	()	()
b) Kendimi yalnız ve sınıf arkadaşlarımdan ayrı düşmüş hissederdim.	()	()	()	()	()
c) Sıkı çalışmamın karşılığını aldığımı hissederdim.	()	()	()	()	()
d) Kendimi yetkin hissederdim ve kendimle gurur duyardım	()	()	()	()	()
e) Öğretmene herkesin aynı notu alması gerektiğini söylerdim	()	()	()	()	()

5) Arkadaşının evinde bir şey kırdın ve sonra bunu sakladın.					
a) Bu beni kaygılandırırdı. "Ya bunu tamir etmeliyim ya da yerine yenisini koymalıyım." diye düşünürdüm.	()	()	()	()	()
b) Bu arkadaşımı bir süre görmekten kaçınırdım	()	()	()	()	()
c) "Birçok şey kaliteli üretilmiyor." diye düşünürdüm.	()	()	()	()	()
d) "Bu sadece bir kazaydı." diye düşünürdüm	()	()	()	()	()

6) Okulda bir projeyi planlamayı son dakikaya bıraktın ve kötü sonuçlandı.					
a) Kendimi işe yaramaz ve beceriksiz hissederdim	()	()	()	()	()
b) "Bir gün içinde hiçbir zaman yeterli saat yok." diye düşünürdüm.	()	()	()	()	()
c) Kötü bir notu hakettiğimi düşünürdüm	()	()	()	()	()
d) Olan oldu diye düşünürdüm.	()	()	()	()	()

7) Bir sabah kalktın ve o günün annenin doğum günü olduğunu hatırladın. Ona bir hediye almayı unuttun.					
a) "Önemli olan hediye değil. Asıl önemli olan benim bunu önemsemem." diye düşünürdüm.	()	()	()	()	()
b) "Benim için yaptığı onca şeyden sonra onun doğum gününü nasıl unutabildim." diye düşünürdüm.	()	()	()	()	()
c) Kendimi sorumsuz ve düşüncesiz hissederdim	()	()	()	()	()
d) "Birisi bana hatırlatmalıydı." diye düşünürdüm	()	()	()	()	()

8) Bir sınavdan çok iyi yaptığını düşünerek çıktın. Sonra kötü yaptığını öğrendin.					
a) "Daha iyi yapmalıydım." diye düşünürdüm. Daha çok çalışmalıydım.	()	()	()	()	()
b) Kendimi aptal gibi hissederdim	()	()	()	()	()
c) "Bu yalnızca bir sınav." diye düşünürdüm	()	()	()	()	()
d) "Öğretmen yanlış not vermiş olmalı." diye düşünürdüm	()	()	()	()	()

9) Okulda bir yanlış yaptın ve bir sınıf arkadaşının bu yanlış için suçlandığını öğrendin.					
a) "Öğretmen o sınıf arkadaşımı sevmiyor." diye düşünürdüm	()	()	()	()	()
. **b)** "Hayat adil değil." diye düşünürdüm	()	()	()	()	()
c) Sessiz kalırdım ve sınıf arkadaşımdan kaçınırdım	()	()	()	()	()
d) Kendimi mutsuz hissederdim ve durumu düzeltmek isterdim	()	()	()	()	()

10) Derste konuştun ve senin yerine arkadaşın suçlandı. Öğretmene gidip ona gerçeği söyledin.					
a) "Öğretmen arkadaşımı suçlamadan önce gerçeğin ne olduğunu öğrenmeliydi." diye düşünürdüm.	()	()	()	()	()
b) Her zaman insanların başını derde sokuyor gibi hissederdim	()	()	()	()	()
c) Yanlış anlaşılmayı düzelttiğim için kendimi iyi hissederdim	()	()	()	()	()
d) Dürüst bir insan olduğum için kendimle gurur duyardım	()	()	()	()	()
e) "Başı derde girmesi gereken kişi ben olmalıydım. Zaten derste konuşmamalıydım." diye düşünürdüm.	()	()	()	()	()

11) Arkadaşın ve sen derste konuştunuz ve başın derde girdi.					
a) "Böyle olacağını tahmin etmeliydim. Başımın derde girmesini hak ediyorum." diye düşünürdüm.	()	()	()	()	()
b) "Sadece fısıldaşıyorduk." diye düşünürdüm	()	()	()	()	()
c) "Öğretmen adil değil." diye düşünürdüm	()	()	()	()	()
d) Sınıftaki herkes bana bakıyor ve gülmek üzereler gibi hissederdim.	()	()	()	()	()

12) Bir arkadaşınla buluşmak için plan yaptın. Sonradan arkadaşını ektiğini fark ettin.					
a) "Düşüncesiz biriyim." diye düşünürdüm	()	()	()	()	()
b) "Arkadaşım anlayış gösterecektir." diye düşünürdüm	()	()	()	()	()
c) En kısa zamanda arkadaşımın gönlünü almaya çalışırdım.	()	()	()	()	()
d) "Arkadaşımla buluşmadan hemen önce birisi	()	()	()	()	()

13) İyi bir amaç için bağış toplamaya yardımcı olmaya gönüllü oldun. Sonradan bırakmak istedin. Ama yardımının önemli olduğunu biliyorsun.

a) Bencil hissederdim ve tembelin teki olduğumu düşünürdüm	()	()	()	()	()
b) "Yardım etmem için bana baskı yapılmıştı." diye düşünürdüm.	()	()	()	()	()
c) "Yardım etmek için elimden geleni yapma konusunda daha duyarlı olmalıyım." diye düşünürdüm.	()	()	()	()	()
d) Yardım etmiş olduğum için kendimi çok iyi hissederdim	()	()	()	()	()
e) Kendimi çok tatmin olmuş hissederdim	()	()	()	()	()

14) Karnen istediğin kadar iyi değil. Eve gittiğinde onu anne-babana gösterdin.

a) "Herkes arada bir kötü notlar alabilir." diye düşünürdüm	()	()	()	()	()
. **b)** "Bu notları aslında hak etmedim. Bu benim hatam değil diye düşünürdüm.	()	()	()	()	()
c) Madem kötü bir karne aldım kendimi değersiz hissederdim	()	()	()	()	()
d) "Öğretmenin dediği her şeyi dinlemeli ve daha çok çalışmalıydım." diye düşünürdüm.	()	()	()	()	()

15) Kısa süre önce yeni bir okula geçiş yaptın ve herkes sana karşı çok yardımseverdi. Birkaç kere birilerinden büyük iyilikler rica etmen gerekti ama ilk fırsatta bu iyiliklerin karşılığını verdin.

a) Kendimi beceriksiz biri gibi hissederdim	()	()	()	()	()
b) "Belki de bu okul yeni öğrencilere yardım etmek için yeterince şey yapmıyor." diye düşünürdüm.	()	()	()	()	()
c) Bana yardım eden kişilere özellikle iyi davranırdım	()	()	()	()	()
d) "İhtiyaç duyduğumda yardım isteyecek kadar akıllıyım diye düşünürdüm.	()	()	()	()	()
e) İyiliklere karşılık verdiğim için kendimle gurur duyardım	()	()	()	()	()

EK 5. ARKADAŞLIK İLİŞKİLERİNDE İLİŞKİSEL SALDIRGANLIK ÖLÇEĞİ

Arkadaşlık İlişkilerinde İlişkisel Saldırganlık Ölçeği (Görünüş Geçerliğini düşürmek için "Kişilerarası Yaşantılar Anketi" Başlığı kullanılmıştır ölçek geliştirme ve araştırma sürecinde)

Bu ölçme aracında arkadaşınıza kızdığınızda ya da sinirlendiğinizde ve onu incitmek, ona zarar vermek istediğinizde ne gibi yöntemler tercih ettiğiniz ele alındığından aşağıdaki her ifadeyi bu bağlamda değerlendiriniz.
Lütfen aşağıdaki her ifadeyi "**Arkadaşıma zarar verecek ya da incitecek derecede kızarsam ya da sinirlenirsem, ……**" cümleciğini ekleyerek okuduktan sonra ifadelerin size uygunluk düzeyini ilgili alandaki parantezin içine (X) işareti koyarak belirtiniz.

Arkadaşıma zarar verecek ya da incitecek derecede kızarsam/sinirlenirsem, …….	Hiç	Az	Bazen	Sık	Çok Sık
1) Beni telefonla aradığında, çağrısına yanıt vermem.	( )	( )	( )	( )	( )
2) Önem verdiği insanlara onu kötülerim.	( )	( )	( )	( )	( )
3) Onunla ilgili olumsuz yaşantılarımı başkalarıyla paylaşarak onu zor durumda bırakırım.	( )	( )	( )	( )	( )
4) grup içinde kendisini yabancı hissetmesi için grupla ilgili öğrendiğim bazı bilgileri ondan saklarım.	( )	( )	( )	( )	( )
5) Benimle paylaştığı sırlarını başkasına anlatırım.	( )	( )	( )	( )	( )
6) Ona soğuk davranırım.	( )	( )	( )	( )	( )
7) Gideceğim yere onun haricinde herkesi davet ederim.	( )	( )	( )	( )	( )
8) Diğer arkadaşlarımla samimi bir ortam oluşturmuşken onun gelmesiyle birlikte konuştuğumuz konuyu birden değiştiririm.	( )	( )	( )	( )	( )
9) Kendisini gruba ait hissetmemesi için grupta sadece onun anlamadığı espriler yaparım.	( )	( )	( )	( )	( )
10) Beni cep telefonumdan aradığında, çağrısını meşgule alırım.	( )	( )	( )	( )	( )
11) nun hoşlandığı etkinlikleri başkalarıyla yapmayı planlarken onu bu planlara dahil etmem.	( )	( )	( )	( )	( )
12) Onun katılamayacağını bile bile, onun gözü önünde bir grup etkinliği planlarım.	( )	( )	( )	( )	( )

13) Ondan habersiz diğer arkadaşlarımla gerçekleştirdiğim bir etkinlik hakkında onun yanında yorumlar yaparım.	( )	( )	( )	( )	( )
14) Grup içinde kendisini yabancı hissetmesi için ilgisi dışındaki konulardan söz ederim.	( )	( )	( )	( )	( )
15) Küserim.	( )	( )	( )	( )	( )
16) Sorduğu sorulara 'evet', 'hayır' gibi kısa cevaplar veririm.	( )	( )	( )	( )	( )
17) Arkasından konuşurum.	( )	( )	( )	( )	( )
18) Gruptaki diğer arkadaşlarımla birlikte onun anlamayacağı espriler yapmaya gayret ederim.	( )	( )	( )	( )	( )
19) Ona bir şey vermem gerekiyorsa, ona seslenip doğrudan vermek yerine onun görebileceği yere bırakırım	( )	( )	( )	( )	( )
20) Diğer arkadaşlarımızla birlikteyken, onun bilgisinin olmadığı konulardan söz ederim.	( )	( )	( )	( )	( )
21) Sorduğu sorulara geçiştirerek cevap veririm.	( )	( )	( )	( )	( )
22) Onunla normalde paylaştığımdan daha az şey paylaşırım.	( )	( )	( )	( )	( )
23) Onu başkalarıyla çekiştiririm.	( )	( )	( )	( )	( )

Her Zaman 5
Hiçbir zaman 1

EK 6. AHLAKİ ÇÖZÜLME (MORAL DİSGAGEMENT) ÖLÇEĞİ

MORAL DİSGAGEMENT

1- Bir şeyi sahibinin izni olmasa bile işimigörebilmek için geçici olarak almakta bir mahsur görmüyorum	Hiç	Az	Bazen	Sık	Çok Sık
2-Başkaları kendini abartılı bir şekilde yansıtıyorsa benim de kendimi abartmamda bir sakınca yoktur	Hiç	Az	Bazen	Sık	Çok Sık
3-Bana yaptırılan işin sonuçları olumsuz ise sorumluluk bana değil, bana o işi yaptırana aittir	Hiç	Az	Bazen	Sık	Çok Sık
4-Eğer herkes yalan söylemenin kötü bir durumu düzeltmede en iyi olduğuna hemfikirse yalan söylemekte sakınca görmem.	Hiç	Az	Bazen	Sık	Çok Sık
5-Eğer işimi görüyorsa başkasının fikrini kendi fikrimmiş gibi ifade etmemde bir sıkıntı görmüyorum.	Hiç	Az	Bazen	Sık	Çok Sık
6-Kötü davranan birinin kendisine de kötü davranılmasında hiçbir sakınca görmüyorum	Hiç	Az	Bazen	Sık	Çok Sık
7-Eğer birine yanlış davranılıyorsa buna kendisi sebep olmuştur.	Hiç	Az	Bazen	Sık	Çok Sık

EK 7. ETİK KURUL İZİN DİLEKÇESİ

Bu belge, Yükseköğretim Kurulu tarafından 19.01.2021 tarihli *"Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge"* ile bildirilen 6689 Sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu kapsamında gizlenmiştir.

KAYNAKÇA

Akarsu, B., (1982). *Ahlak Öğretileri*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aktan, C. C., (2009). Ahlak ve ahlak felsefesine giriş. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 1(1). 0-0

Aktan, Coşkun Can., (1994) *Temiz Toplum ve Temiz Siyaset*, İstanbul: T Yayınları.

Algedik, P., Demirdöğen, E. Ş., Demir, V., & Demir, T. (2016) Ergenler için Özbilinçlilik Duygulanımları Testi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, *11*(18), 104-133.

Allan, S., Gilbert, P., & Goss, K. (1994). An exploration of shame measures—II: psychopathology. *Personality and Individual differences,* 17(5), 719-722. https://doi.org/10.1016/0191-8869(94)90150-3

Anderson, C.A., & Bushman, B. J. (2002). Human Aggression. *Annu. Rev. Psychol.*, 53, 27–51.

Anderson, C.A. & Carnagey, N.L. (2004). Violent Evil and The General Aggression Model, A. Miller (Ed.). *The Social Psychology of Good and Evil* (pp. 168-192). New York: Guildford Publications.

Arı, M. & Yaban E. H. (2016). Okulöncesi dönemdeki çocukların sosyal davranışları: mizaç ve duygu düzenlemenin rolü. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 31(1), 125-141.

Archer, J. (1991). The influence of testosterone on human aggression. *British Journal of Psychology, 82,* 1-28.

Archer, J., Holloway. R. & McLoughlin, K. (1995). Self-reported physical aggression among young men. *Aggressive Behavior, 21,* 325-342

Archer, J. (2001). *A Strategic Approach to Aggression*. Social Development, 10(2), 267–271.

Archer, J. (2004). *Sex differences in aggression in real-world settings: A meta-analytic review.* Review of General Psychology, 8, 291 – 322.

Archer, J. (2009). The nature of human aggression. *International Journal of Law and Psychiatry*,32, 202–208.

Arıcak, T. (2009). Psychiatric symptomatology as a predictor of cyberbullying among

university students. *Eurasian Journal of Educational Research,* (34), 167- 184

Arslantürk, Z., & Amman, M. T. (2009). *Kavramlar, Kuramlar, Süreçler, Teoriler*.

Asarnow, J. R., & Callon, J. W. (1985). Boys with peer adjustment problems: social cognitive processes. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 53(1), 80-87 https://doi.org/10.1037/0022-006X.53.1.80

Austin, E. J., Farrelly, D., Black, C., & Moore, H. (2007). Emotional intelligence, Machiavellianism and emotional manipulation: Does EI have a dark side? *Personality and Individual Differences*, 43(1), 179-189.

Ausubel, D. P. (1955). Relationships between shame and guilt in the socializing process. *Psychological Review, 62,* 378-390.

Arsenio, W. F., & Lover, A. (1997). Emotions, conflicts and aggression during preschoolers' freeplay. *British Journal of Developmental Psychology*, *15*(4), 531-542.

Bandura, A.; Ross, D., & Ross, S. A. (1961). "Transmission of aggression through the imitation of aggressive models". *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 63 (3): 575-582. doi:10.1037/h0045925. PMID 13864605

Bandura, A. (1973). *Aggression: A social learning analysis*. Oxford, England: Prentice Hall

Bandura, A.(1978). Social learning theory of aggression. *Journal of Communication*,*28*(1), 12-29.

Bandura, A. (1991) Social cognitive theory of moral thought and action. William M. Kurtines & Jacob L. Gewirtz, (Eds.), *Hadbook of moral behavior and development,* Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, New Jersey, 45-103.

Bandura, A. (1990) Selective activation and disengagement of moral control. *Journal of Social Issues, ;* 46 27-46.

Bandura, A., Barbaranelli, C., Caprara, G. V., & Pastorelli, C. (1996). Mechanisms of moral disengagement in the exercise of moral agency. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71(2), 364-374.

Bandura, A. (1999). Moral disengagement in the ecercise of moral agency. *Journal of Moral Educition,* 31 (2), 101-109.

Bandura, A. (1999). “Moral Disengagement in the Perpetration of Inhumanities”. In *Perspectives on evil and violence* (pp. 193-209). Psychology Press.

Bandura, A. (2002). Selective moral disengagement in the exercise of moral agency. *Journal of Moral Education*, 31(2), 101–119.

Bandura, A. (2015). *Moral disengagement: How people do harm and live with themselves.* New York: Worth Publishers.

Barchia, K., & Bussey, K. (2011). Individual and collective social cognitive influences on peer aggression: Exploring the contribution of aggression efficacy, moral disengagement, and collective efficacy. *Aggressive behavior*, *37*(2), 107-120

Barnett, M. A., & Thompson, S. (1985). The role of perspective taking and empathy in children's Machiavellianism, prosocial behavior, and motive for helping. *Journal of Genetic Psychology*, 146(3), 295-305

Barriga, Alvaro Q. & Gibbs, John C. (1996). "Measuring Cognitive Distortion in Antiscoial Youth: Development and Preliminary Validation of the How I Think Questionnaire". *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression*, 22(5): 333-343.

Baş, L. (2010). *Öğretmen adaylarının saldırganlık ve umutsuzluk düzeylerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Baumeister, R. F., Kathleen, L., & Vohs, D. (2004). Gossip as cultural learning. *Review of General Psychology*, 8(2), 111-121

Bay-Hinitz, A. K. (2001). Prescribing Games to Reduce Aggression in Children. In C. Schaefer & S. E. Reid (Ed.), *Game Play Therapeutic Use of Childhood Games* (2nd ed., pp. 366-383). New York, NY: John Wiley and Sons, Inc.

Beer, J. S., Heerey, E. A., Keltner, D., Scabini, D., & Knight, R. T. (2003). The regulatory function of self-conscious emotion: Insights from patients with orbitofrontal damage. *Journal of Personality and Social Psychology*, *85*(4), 594–604.

Beersma, B., & Van Kleef, G. A. (2012). Why people gossip: An empirical analysis f social motives, antecedents, and consequences. *Journal of Applied Social sychology*, 42(11), 2640-2670

Benedict, R. (1946). *The chrysanthemum and the sword*. Boston: Houghton Mifflin.

Berk, E. L. (2013). *Bebekler ve çocuklar*. (N. Işıkoğlu-Erdoğan, Çev.). Ankara: Nobel Yayıncılık.

Berkowitz, L. (1993). *Aggression: Its causes, consequences, and control*, New York: McGrawHill.http://www.temple.edu/tempress/titles/berko_reg.htmlsayfasından elde edilmiştir.

Bierhoff, H. W. (2002). *Prosocial behaviour*. Psychology Press.

Bierman, KL., & Wargo, JB. (1995). "Agresif-reddedilmiş, agresif (reddedilmemiş) ve reddedilmiş (agresif olmayan) durumla ilişkili boylamsal rotayı tahmin etme". *Gelişim ve Psikopatoloji* . **7** (4): 669–682. doi: 10.1017 / S0954579400006775 .

Bilgiz, S., & Peker, A. (2020). Siber Zorbalığı Etkileyen Faktörler. *Cumhuriyet International Journal Of Education*. ss 432.

Björkqvist, K. (2018). Gender differences in aggression. *Current Opinion in Psychology, 19,* 39-42.

Björkqvist, K. (1994). Sex differences in physical, verbal, and indirect aggression: A Review of Recent Research. *Sex Roles 30*(3/4), 177–88

Björkqvist, K. & Niemela, P. (1992). New trends in the study of female aggression. K. Björkqvist ve P. Niemela (Ed.), Of mice and women: Aspects of female aggression içinde (3–15). London: Academic Press

Book, A. S., Starzyk, K. B. & Quinsey, V. L. (2001). The relationship between testosterone and aggression: a meta-analysis. *Aggression and Violent Behavior, 6*, 579-599.

Boulton, MJ., & Smith, PK (1994). "Ortaokul çağındaki çocuklarda zorba / mağdur sorunları: İstikrar, kendi kendine algılanan yeterlilik, akran algıları ve akran kabulü". *İngiliz Gelişim Psikolojisi Dergisi* . 12 (3): 315–329. doi: 10.1111 / j.2044-835x.1994.tb00637.x .

Boxer, P. & Tisak, M.S. (2005). *Children's beliefs about the continuity of aggression*. Aggressive Behavior, 32 (2), 172-188.

Bradshaw, J. (1988) Healing the Shame that Binds You, Florida: *Health Communication Incorporation,*

Breunlin, D. C., Cimmarusti, R. A., Bryant-Edwards, T. L., & Hetherington, J. S. (2002). Conflict resolution training as an alternative to suspension for violent behaviour. *Journal of Educational Research,* 95 (6), 349-358

Brezina, T., Piquero, AR., & Mozerolle, P. (2001). Student anger and aggressivebehavior in school: An initial test of agrew's macro-level strain theory. *Journal of Research in Crime and Delinquency,* 38 (4): 362-386.

Broucek, F. (1991). *Shame and the self.* New York: Guildford.

Brown, B. (2004) Ergenlerin akranlarıyla ilişkileri. R. Lerner ve L. Steinberg (Ed.), *Handbook of adolescent psychology'de* . New York: Wiley.

Brown, B., & Mounts, N. (1989, Nisan). Tek ve çok ırklı liselerde akran grupları yapıları. *Society for Research on Adolescence*, San Diego'nun iki yılda bir düzenlenen toplantılarında sunulan bildiri.

Budak S. (2000). *Psikoloji Sözlüğü. Bilim ve Sanat Yayınları*. Ankara.

Buss, D. M., Gomes, M., Higgins, D. S., & Lauterbach, K. (1987). Tactics of manipulation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(6), 1219-1229

Bukowski, WM; Sippola, LK. & Newcomb, AF (2000). "Ergenliğin erken döneminde aynı ve diğer cinsiyetteki akranların çekim modellerinde farklılıklar". *Gelişim Psikolojisi* . 36(2): 147–154. doi : 10.1037 / 0012-1649.36.2.147 .

Bushman BJ. & Anderson CA. (2001) Is it time to pull the plug on the hostile versus instrumental aggression dichotomy? *Psychological Review*. 108(1):273–279. doi: 10.1037/0033-295X.108.1.273.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, *Ahlak maddesi*, İstanbul 1986, cilt: 1, s.201.

Cairns, R. B., Cairns, B. D., Neckerman, H. J., Ferguson, L. L., & Gariepy, J. L. (1989). Growth and aggression: I. Childhood to early adolescence. *Developmental psychology*, *25*(2), 320.

Camodeca, M. & Goossens, F.A. (2005). Aggression, social cognition, anger and sadness in bullies and victims. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46(2), 186-197.

Camodeca, M., Goossens, F.A., Terwogt, M.M. & Schuengel, C. (2002). Bullying and victimization among school-age children: Stability and links to proactive and reactive aggression. *Social Development*, 11(3), 332-345.

Castano, E. (2008). On the perils of glorifying the in-group: Intergroup violence, in-group glorification, and moral disengagement. *Social and Personality Psychology Compass*, 2(1), 154-170.

Caulfield, R. (2001). İnfants Toddlers. 211-268.New Jersey:Prentice Hall Champman, A.L. K. L. Gratz, and M. Z. Brown, "Solving the puzzle of deliberate self-harm: The experiential avoidance model," *Behaviour Research and Therapy*, vol. 44, pp. 371-394, 2006.

Chaux,E(2005)."Kolombiyalı ÇocuklarveErkenErgenlerArasındaki Çatışmalarda Üçüncü Tarafların Rolü". *Agresif Davranış* . 31 (1): 40–55. doi : 10.1002 / ab.20031 .

Christian, J. Siegel & Ellis, Aleksander P. J. (2014). "The Crucial Role of Turnover Intentions in Transforming Moral Disengagement Into Deviant Behavior at Work". *Journal of Business Etchics* 119: 193-208

Cevizci, A. (2012). *Felsefeye Giriş* (1. baskı). Say Yayınları, İstanbul.

Cohen, T. R., Wolf, S. T., Panter, A. T. & Insko, C. A.. (2011). Introducing the GASP scale: A new measure of guilt and shame proneness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 100(5), 947-966.

Coie, J. D., & Dodge, K. A. (1998). Aggression and Antisocial Behavior. In W. Damon & N. Eisenberg (Eds.), *Handbook of child psychology*, 3, 779- 861). New York: Wiley.

Coie, J .; Terry, R .; Lenox, K .; Lochman, J .; & Hyman, C. (1998). " ″ Adolesan bozukluğunun sabit kalıplarının belirleyicileri olarak çocuklukta akran reddi ve saldırganlık ": Erratum". *Gelişim ve Psikopatoloji* . **10** (3): 587–588. doi : 10.1017 / S095457949800176X .

Coie, J. D., Cillessen, A. H. N., Dodge, K. A., Hubbard, J. A., Schwartz, D., Lemerise,

E. A. & Bateman, H. (1999). It Takes Two to Fight: A Test of Relational Factors and A Method for Assessing Aggressive Dyads. *Developmental Psychology*, 35(5), 1179-1188.

Cole, P. M., Zahn-Waxler, C., Fox, N. A., Usher, B. A., & Welsh, J. D. (1996). Individual differences in emotion regulation and behavior problems in preschool children. *Journal of abnormal psychology*, *105*(4), 518.

Coleman, J. C. (1980). Friendship and the peer group in adolescence. In J. Adelson (Ed.), *Handbook of adolescent psychology* (pp. 408-431). New York: John Wiley

Conrad, J . & Turner, TM (1995). "Antisosyal ve antisosyal olmayan ergenlerin uyarlanması". *Gelişim ve Psikopatoloji* . **7** (4): 857–874. doi : 10.1017 / S095457940000688X .

Combs, D. J. Y., Campbell, G., Jackson, M. & Smith, R. H. (2010). Exploring the consequences of humiliating a moral transgressor. *Basic and Applied Social Psychology, 32*, 128–143.

Covert, M. V., Tangney, J. P., Maddux, J. E., & Heleno, N. M. (2003). Shame-proneness, guiltproneness, and interpersonal problem solving: A social cognitive analysis. *Journal of Social and Clinical Psychology*, *22*(1), 1–12.

Clasen, DR & Eicher, SA (1986). "Bir ergenin akranlarının ayrıca akran baskısı, akran uyumu, eğilimleri ve kendi kendine bildirilen davranışları üzerinde büyük bir etkisi vardır". *Gelişim Psikolojisi* . 22 (4): 521–530. doi : 10.1037 / 0012-1649.22.4.521 .

Crick, N. C., & Dodge, K. A. (1996). Social information processing deficits in reactive and proactive aggression. *Child Development*, 67(3), 993–1002.

Crick, N. R., & Werner, N. E. (1998). Response Decision Processes in Relational and Overt Aggression. *Child Development*, 69, 1630–1639. 859.

Cüceloğlu, D. (2011). *İnsan ve davranışı: Psikolojinin temel kavramları*. (22. Basım) s.314 İstanbul: Remzi Kitabevi.

Çelik, H. (2006). *Üniversite birinci sınıf öğrencilerinin saldırganlık tepkileri, bağlanma tarzları ve kişilerarası şemalarının incelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Olweus, D. (1991). Okul çocukları arasında zorba / mağdur sorunları: Okul temelli bir müdahale programının temel gerçekleri ve etkileri. DJ Pepler & KH Rubin'de (Ed.), Çocukluk çağı saldırganlığının gelişimi ve tedavisi (s. 441-448). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Dahling, J. J., Whitaker, B. G., & Levy, P. E. (2008). The development and validation of a new Machiavellianism scale. *Journal of Management*, 35(2), 219- 257.

Darwin, C. (1890). *The expression of the emotions in man and animals*. New York, NY: Cambridge University Press.

Dearing, R. L., Stuewig, J., & Tangney, J. P. (2005). On the importance of distinguishing shame from guilt: Relations to problematic alcohol and drug use. *Addictive Behaviors, 30*(7), 1392–1404.

De Hooge, I. E., Zeelenberg, M., & Breugelmans, S. M. (2007). Moral sentimets and cooperation: Differential influences of shame and guilt. *Cognition and Emotion*, 21, 1025-1042, doi: 10.1080/02699930600980874

De Hooge, I. E. (2012). The exemplary social emotion guilt: Not so relationshiporiented when another person repairs for you. *Cognition and emotion*, 26(7), 1189-1207, dooii: 10.1080/02699931.2011.640663.

De Waal F. (2009) The age of empathy: Nature's lessons for a kinder society. London, UK: Harmony Books. *Papeles del CEIC*.Souvenir Press.

Deptula, D.P. & Cohen, R. (2004). Aggressive, rejected, and delinquent children and adolescents: A comparison of their friendships. *Aggression and Violent Behavior,* 9(1), 75-104.

Dilmaç, B. (2009). Sanal zorbalığı yordayan psikolojik ihtiyaçlar: Lisans öğrencileri için bir ön çalışma. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 9(3), 1291-1325

Dishion, T. J., French, D. C., & Patterson, G. R. (1995). The Development and Ecology of Antisocial Behavior. In D. Cicchetti ve D. Cohen (Eds.), *Manual of developmental psychopathology*, 2, 421–471. New York: Wiley.

Dodge, K. A. (1980). *Social Cognition and Children's Aggressive Behavior*. Child Development, 51, 162–170.

Dodge, K.A. & Coie, J.D. (1987). Social information processing factors in reactive and proactive aggression in children's peer groups. *Journal of Personality and Social Psychology* 53, 1146-1158.

Dodge, K. A., & Coie, J. D. (1987). Social-information-processing factors in reactive and proactive aggression in children's peer groups. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 1146–1158.

Dollard, J., Doob, L., Miller, N., Mowrer, 0., & Sears, R. (1939). Frustration and aggression. *New Haven, CT: Yale University Press*.

Dökmen Ü. (1987) Yüz ifadeleri konusunda verilen eğitimin duygusal yüz ifadelerini teşhis becerisi ve iletişim çatışmalarına girme eğilimi üzerindeki etkisi. *Psikoloji Dergisi*, 6(21):75-79.

Dunbar, R. I. M. (2004). Gossip in evolutionary perspective. *Review of General sychology*, 8(2), 100-110.

Egbochoku, E. O. (2007). Bullying in Nigerian Schools: Prevalence Study and Implications for Counselling. *Journal of Social Science*, 14(1), 65-71.

Eğinli, A., & Bitirrrim, S. (2008). *Kurumsal başarının önündeki engel: Zehirli (toksik) iletişim*. Selçuk İletişim, 5(3), 124-140.

Eisenberg, N. (2000). Emotion, regulation, and moral development. *Annual Review of Psychology*,*51*(1), 665–697.

Eisenberg, N., Spinrad, T.L. & Smith, C.L. (2004). Emotion-related regulation: Its conceptualization, relations to social functioning, and socialization. P. Philippot ve R. S. Feldman (Eds.), *The Regulation of Emotion* (277-306). London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

Eisner, M. P. & Malti, T. (2015). Aggressive and violent behavior, Handbook of child psychology and developmental science (7. Baskı). M. E. Lamb ve R. M. Lerner (Ed.), *Social emotional and personality development*, Cilt 8, Vol 3 içinde (795-884). New York: Wiley.

Ekman, P., & Cordaro, D. (2011). What is meant by calling emotions basic. *Emotion Review*, *3*(4), 364–370.

Elias, M. (1981). Serum cortisol, testosterone, and testosterone binding globulin responses to competitive fighting in human males. *Aggressive Behavior, 7*, 215-224.

Elison, J., Garofalo, C., & Velotti, P. (2014). Shame and aggression: Theoretical considerations. *Aggression and Violent Behavior*, 19(4), 447-453.

Ellwardt, L., & Labianca, G. (Joe), & Wittek, R. (2012). Who are the objects of positive and negative gossip at work? *Social Networks*, 34(2), 193-205.

Epstein, J. (1983) Arkadaşların başarı ve duyuşsal sonuçlar üzerindeki etkisi. J. Epstein & N. Karweit (Eds.), *Friends in school* . New York: Akademik Basın.

Erdley, C., & A.Asher, S. R. (1996). Children's social goals and self-efficacy perceptions as influences on their responses to ambiguous provocation. *Child Development*, 67, 1329–1344.

Erzi, S. (2020). Dark Triad and schadenfreude: Mediating role of moral disengagement and relational aggression. *Personality and Individual Differences, 157*, 109827.

Eslea, M. & Rees, J. (2001). At What Age Are Children Most Likely to Be Bullied at School? Aggressive Behavior, 27, 419-429.

Fabes,R.,&Martin,C.(2000). Exploring Child Development. Boston: *Pearson Education,*İnc,175-195.

Fagot, B.I & Hagen, R. (1985). Aggression in toddlers: Responses to acts of boys and

girls. *Sex Roles*, 12, 341-351

Ferguson, T.J. & Stegge H. (1998). Measuring guilt in children: A rose by any other name still has thorns. In (J. Bybee eds.), *Guilt and Chil-dren*, (p. 19–74). San Diego: Academic

Ferris, D. L., Brown, D. J., Berry, J. W., & Lian, H. (2008). The development and validation of the workplace ostracism scale. *Journal of Applied Psychology,* 93(6), 1348-1366.

Fine, C. (2011). *Delusions of gender: The real science behind sex differences*. New York, NY: W. W. Norton.

Foster, E. K. (2004). Research on gossip: Taxonomy, methods, and future directions. Review of General Psychology, 8(2), 78-99.

Fromm, E. (1993). *İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri*. (s.38) 2. Baskı. İstanbul: Payel Yayınaları.

Furlong, J.M. & Smith, C.D. (1994). Anger, *Hostility and Aggression*. CPPC. U.S.A.

Geçtan,E.(2010).*Psikodinamik Psikiyatri ve Normaldışı Davranışlar,* İstanbul: Metis yay 104-105

Gerrig, R. J., & Zimbardo, P. G. (2013). Psikoloji ve yaşam: Psikolojiye giriş (19. Baskı). *G. Sart, Çev.). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.(Orijinal çalışma basım tarihi 2010)*, 317-324.

Gilbert, P., Pehl, J., & Allan, S. (1994). The phenomenology of shame and guilt: An empirical investigation. *British Journal of Medical Psychology, 67*(1), 23–36.

Gilbert, P. (1997). The evolution of social attractiveness and its role in shame, humiliation, guilt and therapy. *British Journal of Medical Psychology, 70*(2), 113–147.

Gilbert, P. (1997). The evolution of social attractiveness and its role in shame, humiliation, guilt and therapy. *British Journal of Medical Psychology, 70*(2), 113-147.

Gilbert, P. (1998). What is shame? Some core issues and controversies. P. Gilbert ve B. Andrews (Ed.), *Shame: Interpersonal behavior, psychopathology, and culture* icinde (ss. 3-38). Oxford University Press.

Gilbert, P. (2003). Evolution, social roles, and the differences in shame and guilt. *Social Research: An International Quarterly, 70*(4), 1205-1230.

Gilbert, P. (2019). Distinguishing shame, humiliation and guilt: An evolutionary functional analysis and compassion focused interventions. C. H. Mayer ve E. Vanderheiden (Ed.) *The bright side of shame: Transforming and growing*

through practical applications in cultural contexts icinde (ss. 413-431). Springer.

Gini, G .; Pozzoli, T .; & Hauser, M. (2011). "Zorbalar, kurbanlara göre yargılamak için ahlaki yeterliliği artırdı, ancak ahlaki merhametten yoksun". *Kişilik ve Bireysel Farklılıklar* . 50 (5): 603–608. doi : 10.1016 / j.paid.2010.12.002 .

Gini, G., Pozzoli, T. & Hymel, S. (2014). Moral disengagement among children and youth: A meta-analytic review of links to aggressive behavior. *Aggressive Behavior,* 40(1), 56-68. http://doi.org/10.1002/ab.21502

Goleman D (1996) *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ,* London: Cox & Wyman Ltd.

Goldstein, A. P. & Carr, E. G. (1981). *Inresponse to aggression methods of control and prosocial alternatives,* Pergam on Press, Inc.: USA. (s.53)

Griffin, R. S., & Gross, A. M., (2004). Childhood bullying: Current empirical findings and future directions for research. *Aggression and Violent Behavior*,9, 379– 400.

Haidt, J. (2003). *The moral emotions*. In R. J. Davidson, K. R. Scherer & H. H. Goldsmith (Eds.), Handbook of affective sciences (pp. 852– 870). Oxford, UK: *Oxford University Press*

Hançerlioğlu, O. (2008). *Felsefe Sözlüğü* (16.Baskı). Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul

Hawley, P. H., Little, T. D., & Pasupathi, M. (2002). Winning friends and influencing peers: Strategies of peer influence in late childhood. *International Journal of Behavioral Development*, 26, 466-474.

Hymel, S .; Bowker, A .; & Woody, E. (1993). "Agresif ve geri çekilmiş popüler olmayan çocuklar: Birden fazla alanda akran ve öz algı çeşitliliği". *Çocuk Gelişimi* . 64 (3): 879–896. doi : 10.2307 / 1131224 . JSTOR 1131224 . PMID 8339701 .

Hill, J. & Holmbeck, G. (1986) Ergenlik döneminde bağlanma ve özerklik. G. Whitehurst (Ed.), *Annals of child development* . Greenwich, CT: JAI Press

Hogg, M.A. & Vaughan, G.M. (2007). *Sosyal psikoloji*. (İ. Yıldız ve A. Gelmez, Çev.) (s.488). Ankara: Ütopya Yayıncılık.

Hinshaw, S. P. (1992). Externalizing behavior problems and academic underachievement in childhood and adolescence: causal relationships and underlying mechanisms. *Psychological bulletin*, *111*(1), 127.

Hoffman M.L. (1998). Varieties of empathybased guilt. In (J. Bybee eds) *Guilt and Children,* (Vol.4, 91–112). New York: Academic

Hopf, D. (1996). "Çocukluk ve ergenlik dönemindeki akran sosyometrik statü gruplarının çok perspektifli bir karşılaştırması". *Çocuk Gelişimi* . 67 (3): 1085–1102. doi : 10.2307 / 1131881 . JSTOR 1131881 . PMID 8706511 .

Huesmann, L. R., Guerra, N. G., Miller, L. S., & Zelli, A. (1992). The role of social norms in the development of aggressive behavior. In *Socialization and aggression* (pp. 139-152). Springer, Berlin, Heidelberg.

Hüseyin Peker, (1998) *Din ve Ahlak Eğitiminin Psikolojik ve Metodik Esasları,* Sanısun, s. i 83.

Izard, C. E. (1991). *The psychology of emotions*. New York, NY: Plenum Press.

İçli, G. (2005). Sosyolojiye Giriş. G. İçli içinde, *Sosyolojiye Giriş* (s. 117). Ankara: Anı Yayıncılık.

Jacobs, J. (2008). *Dimensions of moral theory: an introduction to metaethics and moral psychology.* Jhon Wiley&Sons

Jeffrey Stuewiga, June P.Tangneya, Caron Heigela, Laura Hartya, Laura McCloskeyb (2010) February. Shaming, blaming, and maiming: Functional links among the moral emotions, externalization of blame, and aggression. *Journal of Research in Personality* Volume 44, Issue 1, February 2010, Pages 91-102. https://doi.org/10.1016/j.jrp.2009.12.005

Johnson, J. F., & Connelly, S. (2016). Moral disengagement and ethical decision-making. *Journal of Personnel Psychology*.

Johnson, C. E. (2014). Why "good" followers go "bad": The power of moral disengagement. *Journal of Leadership Education*, Özel Sayı, 36-50. http://doi.org/10.12806/V13/I4/C6

Jankauskiene, R .; Kardelis, K .; Sukys, S .; & Kardeliene, L. (2008). "Okul zorbalığı ve psikososyal faktörler arasındaki ilişkiler". *Sosyal Davranış ve Kişilik* . 36 (2): 145–162. doi : 10.2224 / sbp.2008.36.2.145 .

Kağıtçıbaşı, Ç. (2000, Haziran 15). *Cultural contextualism without complete relativism in the study of human development*. İstanbul, Türkiye.

Kağıtçıbaşı Ç. *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Giriş.* 16. Baskı. İstanbul: Evrim. 2014.

Karasar, N. (2009*). Bilimsel araştırma yöntemi: Kavramlar, ilkeler, teknikler.* Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Keiley, M.K., Keller, P.S. & El-Sheikh M. (2009). Effects of physical and verbal aggression, depression, and anxiety on drinking behavior of married partners: a prospective and retrospective longitudinal examination. *Aggress. Behav*., 35(4), 296-312. doi: 10.1002/ab.20310.

Kesen, N. F., Deniz, M. E., & Durmuşoğlu, N. (2007), "Ergenlerde Saldırganlık ve Öfke Düzeyleri Arasındaki İlişki: Yetiştirme Yurtları Üzerinde Bir Araştırma." *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17:353-364.

Kesici, H. (2010, October). Adam smith ve ahlak teorisi. *In Journal of Social Policy Conferences* (No. 58, pp. 89-97).

Kemal Demiray, Türkçe Sözlük ve Yazım Kılavuzu, İstanbul 1990, s.11.

Kepenekçi, Y. K. & Çınkır, Ş. (2003). Öğrenciler Arası Zorbalık. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, 34, 236-253.

Ketelaar, T., & Tung Au, W. (2003). The effects of feelings of guilt on the behaviour of uncooperative individuals in repeated social bargaining games: An affect-as-information interpretation of the role of emotion in social interaction. *Cognition and emotion*, *17*(3), 429-453.

Klomek, AB; Marrocco, F.; Kleinman, M .; Schonfeld, IS; & Gould, MS (2007). "Ergenlerde Zorbalık, Depresyon ve İntihar". *Amerikan Çocuk ve Ergen Psikiyatrisi Akademisi Dergisi. 46* (1): 40–49. doi: 10.1097 / 01.chi.0000242237.84925.18. PMID 17195728.

Krahe, B. (2013). *The social psychology of aggression*. 2nd edition. London: Psychology Press.

Korkmaz, İ. (2014). *Sosyal Öğrenme Kuramı*. B. Yeşilyaprak (Editör). Eğitim psikolojisi (Gelişim-ÖğrenmeÖğretim). 12. Baskı, Ankara: Pegem Akademi. 252

Koştaş, M. (2011). Ssoyoloji. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9.Bölüm. 2021 tarihinde alındı

Köknel, Ö. (1996). *Bireysel ve Toplumsal Şiddet*. Altın Kitaplar Yayınevi. İstanbul.

Kurtyılmaz Y. (2011). *Üniversite öğrencilerinin ilişkisel saldırganlık ile benlik saygısı, sosyal bağlılık ve sosyal kaygı düzeyleri arasındaki ilişkiler* (Doktora tezi). Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.

Ladd, G. W., & Profilet, S. M. (1996). The Child Behavior Scale: A teacher-report measure of young children's aggressive, withdrawn, and prosocial behaviors. *Developmental psychology*, *32*(6), 1008.

Ladd, G. W., & Burgess, K. B. (1999). Charting the relationship trajectories of aggressive, withdrawn, and aggressive/withdrawn children during early grade school. *Child development*, *70*(4), 910-929.

Lagerspetz, K. M. J., Björkqvist, K. & Peltonen, T. (1988). Is indirect aggression typical of females? Gender differences in aggressiveness in 11- to 12-year-old children. Aggressive Behavior, 14, 403-414.

LaPrairie, J. L., Schechter, J. C., Robinson, B. A. & Brenn, P. A. (2011). Perinatal risk factors in the development of aggression and violence, *Advances in Genetics*, *75*, 215-253.

Leith, K. P., & Baumeister, R. F. (1998). Empathy, shame, guilt, and narratives of interpersonal conflicts: Guilt-prone people are better at perspective taking. *Journal of Personality*, *66*(1), 1–37.

Levesque, R. J. R. (2011). *Encyclopedia of Adolescence*. New York: Springer.

Lewis, H. B. (1971). *Shame and guilt in neurosis*. New York: International Universities Press

Lewis, M., Sullivan, M. W., Stanger, C., & Weiss, M. (1989). Self development and self-conscious emotions. *Child Development*, 60(1), 146–156.

Lewis,. (1992) *Shame: The Exposed Self*, New York: The Free Press,

Lindsay-Hartz, J. (1984). Contrasting experiences of shame and guilt. *American Behavioral Scientist, 27*, 689-704.

Lipsey, M. & Derzon, J. H. (1998). Predictors of violent or serious delinquency in adolescence and early adulthood. R. Loeber, & D. P. Farrington (Eds.), Serious and violent juvenil offenders, (s. 86–105). Thousand Oaks, CA: Sage.

Lochman, J. E., Dodge, K. A. (1994). Social-cognitive processes of severely violent, moderately aggressive, and nonaggressive boys. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 62, 366-374.

Loeber, R. & Hay, D. (1997). Key issues in the development of aggression and violence from childhood to early adulthood, *Annual Review of Psychology*, 48, 371-410.

Lutwak, N., Panish, J. B., Ferrari, J. R. & Razzino, B. E. (2001). Shame and guilt and their relationship to positive expectations and anger expressiveness. *Adolescence,* 36(144), 641–654.

Lundh, L.G., Daukantaité, D. & Wångby-Lundh M. (2014). Direct and indirect aggression and victimization in adolescents - associations with the development of psychological difficulties. *BMC Psychol*., 12;2 (1) 43. doi: 10.1186/s40359-014- 0043-2.

MacDonald, G., & Leary, M. R. (2005). Why does social ostracism hurt? The relationship between social and physical pain. *Psychological Bulletin*, 131(2), 202-223.

Maitner, A. T., Mackie, D. M., & Smith, E. R. (2007). Antecedents and consequences of satisfaction and guilt following ingroup aggression. *Group Processes & Intergroup Relations*, *10*(2), 223-237.

Malti T, Krettenauer T. The relation of moral emotion attributions to prosocial andantisocial behavior: A meta-analysis. *Child Development*. 2013;84(2):397–412. doi: 10.1111/j.1467-8624.2012.01851.x.

Marcus, R. F. (2017). *The development of aggression and violence in adolescence*. NY. Palgrave Macmillan.

Marion K. Underwood (2003). *Kızlar Arasında Sosyal Saldırganlık (Guilford Serisi Sosyal ve Duygusal Gelişim)* . New York: Guilford Press. ISBN 1-57230-865-6. Erişim tarihi: 05.03.2021

Mazzone, A., Yanagida, T., CS Caravita, S., & Strohmeier, D. (2019). Moral emotions and moral disengagement: Concurrent and longitudinal associations with aggressive behavior among early adolescents. *The Journal of Early Adolescence*, *39*(6), 839-863.

Mazur, A., Booth, A. & Dabbs, J. M. Jr (1992). Testosterone and chess competition. *Social Psychological Quarterly*, *55*, 70-77.

Mazur, A. (2009). Testosterone and violence among young men. A. Walsh & K. M. Beaver (Ed.), *Biosocial criminology: New directions in theory and research* içinde (190–204). NY: Routledge.

McGrath, Mary Zabolio (2006). *Okul Zorbalığı: Zarar ve Sorumluluktan Kaçınma Araçları* . Bin Meşe, Kaliforniya: Corwin Press. s. 21. ISBN 1-4129-1571-6. Erişim tarihi: 06.04.2021

Merten, D (1997). "Kötülüğün anlamı: Ortaokul kızları arasındaki popülerlik, rekabet ve çatışma". *Eğitim Sosyolojisi*. 70 (3): 175-191. doi: 10.2307 / 2673207. JSTOR 2673207.

Miczek, K. A., Mirsky, A. F., Carey, G., DeBold, J. & Raine, A. (1994). An overview of biological influences on violent behavior. A. Reiss, K. A. Mİczeck ve J. Roth (Ed.), *Understanding and preventing violence: Vol. 2. Biobehavioral Influences* içinde (1–20). Washington DC: National Academy Press.

Miller, G. E. (1994). School violence miniseries impressions and implications. *School Psychology Review*, 23 (2), 257-261.

Mintz, G., Etengoff, C., & Grysman, A. (2017). The relation between childhood parenting and emerging adults' experiences of shame and guilt. *Journal of Child and Family Studies*, *26*(10), 2908-2920.

Moore, Celia, Detert, James R., Trevino, Linda K., Baker, Vicki L. & Mayer, David M. (2011). "Why Employees Do Bad Things: Moral Disengagement and Unethical Organizational Behavior". *Personnel Psychology* 65: 1-48.

Moore, C. (2008). Moral disengagement in process of organizational corruption. *Journal of Business Ethics*, 80(1), 129-139. http://doi.org/10.1007/s10551-007-9447-8

Moore, C. (2015). Moral disengagement. *Current Opinion in Psychology*, 6, 199-204. http://doi.org/10.1016/j.copsyc.2015.07.018

Morison, P .; & Masten, AS (1991). "Ergenlikte adaptasyonun bir göstergesi olarak orta çocuklukta akran itibarı: Yedi yıllık bir takip". *Çocuk Gelişimi* . 62 (5): 991-1007. doi: 10.2307 / 1131148 . JSTOR 1131148. PMID 1756670.

Muris, P., & Meestres, C. (2014). Small or big in the eyes of the other: on the developmental psychopathology of self-conscious emotions as shame, guilt, and pride. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 17(1), 19-40, doi: 10.1007/s10567-013-0137-z

Murray-Close, Diana; Ostrov, Jamie M .; Nelson, David A .; Crick, Nicki R .; Coccaro, Emil F. (2009). "Yetişkinlikte proaktif, reaktif ve romantik ilişkisel saldırganlık: Ölçüm, öngörü geçerliliği, cinsiyet farklılıkları ve Aralıklı Patlayıcı Bozukluk ile ilişki" . *Psikiyatrik Araştırma Dergisi* . 44 (6): 393-404. doi: 10.1016 / j.jpsychires.2009.09.005 . PMC 2849926 . PMID 19822329 .

Nansel, Tonja R.; et al. (2001). "ABD'li gençler arasında zorbalık davranışları: Yaygınlık ve psikososyal uyumla ilişkisi. *JAMA*. 285 (16): 2094–2100. doi: 10.1001 / jama.285.16.2094 . PMC 2435211. PMID 11311098.

Noon M & Delbridge R (1993) News From Behind My Hand: Gossip in rganizations, *Organization Studies*, 14/1, 23-26.Waddington K ve Michelson G (2007) Analysing Gossip to Reveal and Understand Power Relationships, Political Action and Reaction to Change Inside Organizations, "Talk, Power and OrganisationalChange"atCMSconference,Manchester,ss.116.http://www.mngt.waikato.ac.nz/ejrot/cmsconference/2007/proceedings/talkpowerandorganisational/waddington.pdf, Erişim: 20.11.2021

O'boyle, E. H., Forsyth, D. R., Banks, G. C., & Mcdaniel, M. A. (2012). A meta-analysis of the dark triad and work behavior: A social exchange perspective. *Journal of Applied Psychology*, 97(3), 557-579.

Ojala, K .; & Nesdale, D. (2004). "Zorbalık ve sosyal kimlik: Grup normlarının ve ayırt edici olma tehdidinin zorbalığa karşı tutum üzerindeki etkileri". *İngiliz Gelişim Psikolojisi Dergisi* . 22 (1): 19–35. doi : 10.1348 / 026151004772901096 .

Olthof, T. (2012). Anticipated feelings of guilt and shame as predictors of early adoescents' antisocial and prosocial interpersonal behaviour. *European Journal of Developmental Psychology*, 9(3), 371-388 doi: 10.1080/17405629.2012.680300

Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. Oxford, UK; Cambridge, USA: Blackwell.

Österman, K., Björkqvist, K., Lagerspetz, K. M. J., Kaukiainen, A., Landau, F., Fraczek, A. & ark. (1998). Cross-cultural evidence of female indirect aggression. *Aggressive Behavior*, 24, 1–8

Özsoy, E. & Ardıç, K. (2017). Karanlık Üçlü'nün (Narsisizm, Makyavelizm ve psikopati) iş tatminine etkisinin incelenmesi. *Yönetim ve Ekonomi*, 24(2), 391- 406

Öztürk, M. O., & Uluşahin, A. (2014). *Ruh sağlığı ve bozuklukları*. Ankara: Nobel Tıp Kitabevleri.

Öztürk, Ö. (2005). *İstanbul H tipi cezaevinde kalan ergenlerde suçluluk-utanç duygusunun değerlendirilmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Zonguldak Karaelmas Üniversitesi, Zonguldak.

Öztürk, N. (2008). *Ortaöğretim 9. sınıf öğrencilerinin saldırganlık düzeylerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi.* Bilim uzmanlığı tezi, İnönü Üniversitesi

Paal, T., & Bereczkei, T. (2007). Adult theory of mind, cooperation, Machiavellianism: The effect of mindreading on social relations. *Personality and Individual Differences*, 43(3), 541-551.

Paciello, M., Fida, R., Tramontano, C., Lupinetti, C., & Caprara, G. V. (2008). Stability and change of moral disengagement and its impact on aggression and violence in late adolescence. *Child development*, 79(5), 1288-1309.

Parkhurst, JT; & Asher, SR (1992). "Ortaokulda akran reddi: Davranış, yalnızlık ve kişilerarası kaygılarda alt grup farklılıkları". *Gelişim Psikolojisi*. 28 (2): 231–241. doi: 10.1037 / 0012-1649.28.2.231.

Pakaslahti, (2000). Children's and adolescents' aggressive behavior in context: The development and application of aggressive problem-solving strategies. *Aggression and Violent Behavior*, 5(5); 467–490.

Papalia, D., Olds, S. & Feldman, R. (1998). *A Child's World*. Boston, Newyork: McGraw Hıll, 234-244

Parker, JG; Asher, SR (1987). "Akran ilişkileri ve daha sonra kişisel uyum: Düşük kabul gören çocuklar risk altında mı?". *Psikolojik Bülten* . 102 (3): 357–389. doi: 10.1037 / 0033-2909.102.3.357. PMID 3317467. S2CID 36327753.

Passons WA (1975) *Gestalt Approaches in Counseling*, New York, Holt, Rinehart and Winston, s.183-185.

Patterson, GR; & Stoolmiller, M. (1991). "Erkeklerin depresif ruh hali için ikili başarısızlık modelinin kopyaları". *Danışmanlık ve Klinik Psikoloji Dergisi*. **59** (4): 491–498. doi : 10.1037 / 0022-006X.59.4.491 . PMID 1918551.

Pekel-Uludağlı, N., & Uçanok, Z., (2005). Akran Zorbalığı Gruplarında Yalnızlık ve Akademik Başarı ile Sosyometrik Statüye Göre Zorba/Kurban Davranış Türleri. *Türk Psikoloji Dergisi*, 20(56), 77-92.

Peker, A. (2015). Ergenlerin Saldırganlık Ve Siber Zorbalık Davranışları Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi. *EKEV Akademi Dergisi*, 61(61), 323-336.

Pellegrini, A., & Bartini, M. (2000). A longitudinal study of bullying, victimization, and peer affiliation during the transition from primary school to middle school. *American Educational Research Journal*, 37(3), 699-725.

Plutchik R (1962) *The Emotions: Facts, Theories and A New Model*. New York, Random House.

Potter-Efron, R.T. (1989). S*hame, Guilt and Alcoholism: Treatment Issues in Clinical Practice*. *6*(1), 37-57. New York: The Hawort Press.

Piers, G., & Singer, M. B. (1953). Shame and guilt: A psychoanalytic and a cultural study, *Philosophy and Phenomenological Research*, *15*(2).London Springfield.

Rachel Simmons (2002). *Garip Kız Dışarı: Kızlarda Gizli Saldırganlık Kültürü* . New York, New York: Mariner Kitapları. sayfa 8-9. Mayıs ISBN 0547520190. Erişim tarihi: 08.07.2021

Reynolds, Scott J. vd. (2014). "The Role of Moral Knowledge in Everyday Immorality: What Does It Matterif I Know What is Right?". *Organizational Behaviorand Human Decision Processes* 123(2):124-137.

Ribeaud, Denis & Eisner, Manual (2010). "Are Moral Disengagement, Neutralization Techniques, and Self-Serving Cognitive Distortions the Same? Developing a Unified Scale of Moral Neutralization of Aggression". *International Journal of Conflict and Violence (IJCV) 4* (2): 298-315.

Richardson, D. R., Vandenberg, R. J. & Humphries, S. A. (1986). Effect of power to harm on retaliative aggression among males and females. *Journal of Research in Personality*, 20, 402-419.

Richardson, D.R., & Green, L. R. (1999). Social sanction and threat explanations of gender effects on direct and indirect aggression. *Aggressive Behavior*, 25, 425-434.

Robson, C. & Witenberg, R. T. (2013). The influence of moral disengagement, morally based self-esteem, age, and gender on traditional bullying and cyberbullying. *Journal of School Violence*, 12(3), 211-231. http://doi.org/10.1080/15388220.2012.762921

Rodkin, PC; Çiftçi, TW; Pearl, R.; & Van Acker, R. (2000). "Popüler erkek çocukların heterojenliği: Antisosyal ve toplum yanlısı davranış biçimleri". *Gelişim Psikolojisi*. **36** (1): 14–24. doi : 10.1037 / 0012-1649.36.1.14 . PMID 10645741.

Rose, AJ; Swenson, LP; & Waller, EM (2004). "Açık ve İlişkisel Saldırganlık ve Algılanan Popülerlik: Eşzamanlı ve İleriye Yönelik İlişkilerde Gelişimsel Farklılıklar". *Gelişim Psikolojisi*. 40 (3): 378–387. doi: 10.1037 / 0012-1649.40.3.378. PMID 15122964. S2CID 5324343.

Roeser, R., Eccles, J. & Strobel, K. (1998). Linking the studyof schooling and mental health: Selected issues andempirical illustrations at the level of the individual. Educational Psychologist, 33, 153 – 176.

Rubin, K., LeMare, L. & Lollis, S. (1990). Çocuklukta sosyal geri çekilme: Akran reddine giden gelişimsel yollar. S. Asher ve J. Coie (Ed.), *Çocuklukta Akran reddi,* s. 217-249. New York: Cambridge University Press.

Rudolph KD. V & Clark AG. (2001), Conceptions of relationships in children with depressive and aggressive symptoms: Social-cognitive distortion or reality?, *Journal of Abnormal Child Psychology,* 29(1), 41-56.

Ryan, AM (2001). "Genç ergen motivasyonunun ve başarısının gelişimi için bir bağlam olarak akran grubu". *Çocuk Gelişimi*. **72** (4): 1135–1150. doi : 10.1111 / 1467-8624.00338 . PMID 11480938.

Saidon, Intan M., Galbreath, Jeremy & Whiteley, Alma (2010). "Antecedents of moral disengagement: Preliminary empirical study in Malaysia". *24th Annual Australian and New Zealand Academy of Management Conference. Adelaide, SA: Australian and New Zealand Academy of Managemen* (ANZAM).

Salmivalli, C .; Lagerspetz, K .; Bjorkqvist, K .; Osterman, K .; et al. (1996). "Bir grup süreci olarak zorbalık: Katılımcı rolleri ve grup içindeki sosyal statüyle ilişkileri". *Agresif Davranış* . 22 (1): 1–15. doi : 10.1002 / (SICI) 1098-2337 (1996) 22: 1 <1 :: AID-AB1> 3.0.CO; 2-T .

Salmivalli, C. & Nieminen, E. (2002). Proactive and reactive aggression among school bullies, victims, and bully-victims. *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression,* 28(1), 30-44.

Schachter S (1964) The interaction of cognitive and physiological determinants of emotional state. *Advances in Experimental social Psychology*, (Vol 1, pp.49-80) I Berkowitz (Ed), New York, Academic Press,.

Schneider, C. D. (1977). *Shame, exposure, and privacy*. WW Norton & Co.

Schoenleber, M., & Berenbaum, H. (2012). Shame regulation in personality pathology. *Journal of Abnormal Psychology, 121*(2), 433.

Schwartz, D., Gorman, A.H., Dodge, K.A., Pettit, G.S., & Bates, J.E.(2008). Friendships with peers who are low or high in aggression as moderators of the link between peer victimization and declines in academic functioning. J*ournal of Abnormal Child Psychology*, 36, 719-730.

Seven, S. 2007, "6 Yaş Anasınıfı Öğrencilerinin Ailesel Faktörleriyle Sosyal Problem Davranışları Arasındaki İlişki", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi,*13(51): 477-499.

Shaffer, D. R. (2009). Social and Personality Developmental (6th ed). *Belmont, CA: Wadsworth Cengage Learning.*

Sheikh, S., & Janoff-Bulman, R. (2010). The "shoulds" and "should nots" of moral emotions: A selfregulatory perspective on shame and guilt. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *36*(2), 213–224.

Smith, R. H., Webster, J. M., Parrott, W. G. ve Eyre, H. L. (2002). The role of public exposure in moral and nonmoral shame and guilt. *Journal of Personality and Social Psychology*, *83*, 138–159.

Snyder, J., Dishion, T. J., & Patterson, G. R. (1986). Determinants and consequences of associating with deviant peers during preadolescence and adolescence. *The Journal of Early Adolescence*, *6*(1), 29-43.

Solmaz, B. (2006). Söylenti ve dedikodu yönetimi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 563-574.

Soykan, Ç. (2003). Öfke ve öfke yönetimi. *Kriz Dergisi*, 11 (2): 19-28.

Spero, M. H.,(1984), Shame-an object-relational formulation , *Psychoa-nalytic Study of the Child*, 39, 259-282.

Steinberg, Laurence D .; Reyome, Nancy Dodge; Bjornsen, & Christopher A. (2001). Ergenlikte Kullanım için Çalışma Kılavuzu . McGraw-Hill Yüksek Öğrenim. s. 100. ISBN 9780072414615.

Steinberg, L. (2008). *Ergenlik*, 8. baskı. 101. New York, NY: McGraw-Hill

Stuewig, J., Tangney, J. P., Kendall, S., Folk, J. B., Meyer, C. R., & Dearing, R. L. (2015). Children's proneness to shame and guilt predict risky and illegal behaviors in young adulthood. *Child Psychiatry & Human Development*, *46*(2), 217–227.

Stuewig, J., Tangney, J. P., Heigel, C., Harty, L., & McCloskey, L. (2010). Shaming, blaming, and maiming: Functional links among the moral emotions, externalization of blame, and aggression. *Journal of research in personality*, *44*(1), 91-102.

Sullivan, HS (1953) *Kişilerarası psikiyatri teorisi* . New York: Norton.

Sykes, Gresham M., & Matza, David (1957). "Techniques of Neutralization: A Theory of Delinquency". *American Sociological Review* 22 (6): 664–70.

Şahin, E. S. (2007). Psikolojik İhtiyaçları Farklı Lise Öğrencilerinin Saldırganlık Düzeyleri. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü*, Ankara.

Tangney, J. P., Wagner, P. & Gramzow, R. (1989). *The Test of Self-Conscious Affect*. Fairfax: George Mason University.

Tangney, J. P. (1990). Assessing individual differences in proneness to shame and guilt: Development of the Self-Conscious Affect and Attribution Inventory. *Journal of Personality and Social Psychology*, *59*(1), 102–111.

Tangney J. P. (1991). Moral affect: the good, the bad, and the ugly. *J Pers Soc Psychol, 61*, 598–607

Tangney, J. P., Wagner, P., Fletcher, C., & Gramzow, R. (1992). Shamed into anger? The relationof shame and guilt to anger and self-reported aggression. *Journal of Personality and SocialPsychology, 62*(4), 669–675.

Tangney, J. P. (1995). Recent advances in the empirical study of shame and guilt. *American Behavioral Scientist, 38*(8), 1132–1145.

Tangney, J. P. E., & Fischer, K. W. (1995). Self-conscious emotions: The psychology of shame, guilt, embarrassment, and pride. In The idea for this volume grew out of 2 pivotal conferences. *The 1st conference, on emotion and cognition in development, was held in Winter Park, CO, Sum 1985. The 2nd conference, on shame and other self-conscious emotions, was held in Asilomar, CA, Dec 1988.* Guilford Press.

Tangney, R. S. Miller, L. Flicker, & D. H. Barlow, (1996). "Are shame, guilt and embarrassment distinct emotions?" *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 70, pp. 1256-1269.

Tangney, J. P. & Salovey, P. (2000*). Problematic social emotions: Shame, guilt, jealousy, and envy, the social psychology of emotional and behavi-oral problems,* (ed. R. M. Kowalski and M. R. Leary), Washington, D.C.: American Psychological Association.

Tangney, J. P. (2001). Constructive and destructive aspects of shame and guilt. A.C. Bohart ve D.J. Stipek (Ed.), *Constructive and destructive behavior* içinde (ss: 127-145). Washington, DC: American Psychological Association.

Tangney J. P., & Dearing, R. L. (2002). *Shame and guilt.* New York: Guilford Press.

Tangney, J. P., & Dearing, R. L. (2003). *Shame and guilt*. New York, NY: Guilford Press.

Tangney, J. P., Stuewig, J. & Mashek, D. J. (2007). Moral emotions and moral behavior. *Annual Review of Psychology*, 58, 345–372

Thomaes, S., Bushman, B. J., Stegge, H., & Olthof, T. (2008). Trumping shame by blasts of noise: Narcissism, self-esteem, shame, and aggression in young adolescents. *Child development*, 79(6), 1792-1801.

Thonberg, Robert & Jungert, Tomas (2013). "Bystander Behavior in Bullying Situations: Basic Moral Sensitivity, Moral Disengagement and Defender Self-efficacy", *Journal of Adolescene* 36 (3), 475-483.

Tillman, C., Gonzalez, K., Whitman, M. V., Crawford, W. S., & Hood, A. C. (2018). A multi-functional view of moral disengagement: Exploring the effects of learning the consequences. *Frontiers in psychology*, *8*, 2286.

Tomkins SS, & McCarter R (1964) What and where are the primary affects? Some evidence for a theory. *Perceptual and Motor Skills*, 18(1),119-158.

Tomkins, S. S. (1991). *Affect, imagery, consciousness: Anger and fear*. New York, NY: Springer.

Totan, T & Yöndem, Z. D., (2007). Ergenlerde Zorbalığın Anne, Baba ve Akran İlişkileri Açısından İncelenmesi. *Ege Eğitim Dergisi*, 8(2), 53–68.

Toplu-Yaşlıoğlu, D. & Atılgan, Ö. (2018). Karanlık üçlü ölçeği: Türkçeye uyarlama, güvenilirlik ve geçerlilik çalışması. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(3), 725-739

Tracy, J. L., & Robins, R. W. (2004). Putting the self into self-conscious emotions: A theoretical model. *Psychological Inquiry*, 15(2), 103–125.

Tracy, J. Robins L., R. W., & Tangney, J. P. (Eds.). (2007). *The self-conscious emtions: Theory and research*. Guilford Press.

Trivers, R. L. (1972). Parental investment and sexual selection. B. Campbell (Ed.), *Sexual selection and the descent of man: 1871–1971* içinde (136–179). Chicago: Aldine.

Turner, S. A. (2007). *"Reality Television and Relational Aggression"*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pennsylvania.

Turner, R. M. (2008). *Moral disengagement as a predictor of bullying and aggression: Are there gender differences?*. The University of Nebraska-Lincoln.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2021). *Hanehalkı bilişim teknolojileri (BT) kullanım araştırması 2020* https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-kullanim-Arastirmasi-2020-33679

Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, Arık., 1974.

Ttofi, M. M. & Farrington, D. P. (2008). Reintegrative Shaming Theory, Moral Emotions and Bullying. Aggressive Behavior: *Official Journal of the International Society for Research on Aggression*, 34, 352–368 .

Underwood, M. K., Galen, B. R. & Paquette, J. A. (2001). *Top Ten Challenges For Understanding Gender and Aggression in Children: Why Can't We Just All Get Along?* Social Development, 10(2), 248– 266.

Wang, X., Yang, L., Yang, J., Gao, L., Zhao, F., Xie, X. & Lei, L. (2018). Trait anger and aggression: A moderated mediation model of anger rumination and moral disengagement. *Personality and Individual Differences*, 125, 44-49. http://doi.org/10.1016/j.paid.2017.12.029

Wastell, C., & Booth, A. (2003). Machiavellianism: An alexithymic perspective. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 22(6), 730-744.

Weiner, B. (1985). An attributional theory of achievement motivation and emotion. P*sychological Review, 92*, 548-573.

Werner, N. E. & Crick, N. R. (2004). Maladaptive peer relationships and the development of relational and physical aggression during middle childhood. *SocialWestermann, S., Rief, W., Euteneuer, F., & Kohlmann, S. (2015). Social exclusion and shame in obesity. Eating Behaviors, 17, 74-76.*

White-Ajmani, M. L., & Bursik, K. (2014). Situational context moderates the relationship between moral disengagement and aggression. *Psychology of Violence*, 4(1), 90.

Wicker, F. W., Payne, G. C., & Morgan, R. D. (1983). Participant descriptions of guilt and shame. *Motivation and Emotion, 7*, 25-39.

Wilkinson, T. M. (2012). Nudging and manipulation. *Political Studies*, 61(2), 341-355.

Wong, Y., & Tsai, J. (2007). Cultural models of shame and guilt. *The self-conscious emotions: Theory and research*, 209, 223.

Wu, X., Kwan, H. K., Wu, L. Z., & Ma, J. (2018). The effect of workplace negative gossip on employee proactive behavior in China: The moderating role of raditionality. *Journal of Business Ethics*, 148(4), 801-815.

Vaillancourt, T. (2013). Do human females use indirect aggression as an intrasexual competition strategy? *Philosophical Transactions of the Royal Society B, Biological Sciences*. 368, 20130080.

Valeckiene, D. (2005). Priekabiavimo kaip vienos dazniausiai naudojamos agresijos formos mokykloje raiskos analiz (Okullarda en yaygın saldırganlık biçimlerinden biri olarak zorbalığın analizi). *Sveikatos ir socialiniu mokslu taikomieji tyrimai: sandura ir saveika*, No:1, 49-65

Velotti, P., Elison, J., & Garofalo, C. (2014). Shame and aggression: Different trajectories and implications. *Aggression and Violent Behavior*, 19(4), 454-461.

Velotti, P., Garofalo, C., Bottazzi, F., & Caretti, V. (2017). Faces of shame: Implications for self-esteem, emotion regulation, aggression, and well-being. *The Journal of psychology*, 151(2), 171-184.

Yadava, A. Sharma, N.R. & Sharma, S. (2008). Understanding bullying: A moral disengagement framework. *Counselling: Theory, Research and Practice,* 147-160.05.08.2021tarihindehttp://globalvisionpub.com/globaljournalmanager/pdf/1389682809.pdf adresinden erişildi.

Yang, M. L., Yang, C. C., & Chiou, W. B. (2010). When guilt leads to other orientation and shame leads to egocentric self-focus: Effects of differential priming of negative affects on perspective taking. *Social Behavior and Personality: An International Journal*,

Yıldırım, E., & Akın, M. (2018). Örgütlerde dışlanma, sinizm ve pozitif-negatif duygusallık arasındaki ilişkiler: pozitif ve negatif duygusallığın aracılık rolü. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi,*14(2), 427-449.

Zelidman, A. (2014). *Empathy as a moderator of adolescent bullying and moral disengagement after controlling for social desirability*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Wayne State Üniversitesi.